

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
“MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ”

Əlyazması hüququnda

Nuriyeva Ayla Eldəniz qızı

“Dünya böhranı və ekoloji problemlər”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: 060213 “Beynəlxalq münasibətlər”

İxtisaslaşma: “Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya”

Elmi rəhbər:

T.e.n., dos. Bayramov Z.R.

Magistr proqramının rəhbəri:

T.e.n., dos. Qurbanov R.M.

Kafedra müdiri:

T.e.d., prof. Abdullayev B.M.

B A K I - 2015

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3-5
--------------------	-----

I Fəsil. Dünya böhranları ekoloji problemlərin yaranmasında əsas faktor kimi

1.1 Dünya böhranları (1929-1933-cü illər; 2008-ci il) və onların yaranma səbəbləri.....	6-17
1.2 Dünya böhranlarının vurduğu ziyanın ətraf mühitin istismarı hesabına aradan qaldırılması. Liberalist və neolibəralist mövqə.	18-22

II Fəsil. Müasir sivilisasiyanın inkişafına təhlükə yaradan qlobal ekoloji problemlər.

2.1 Qlobal ekoloji problemlər İEÖ və İEOÖ kontekstində	23-43
2.2 “İqlim mühaciri” anlayışı	44-48
2.3 Qlobal ekoloji problemlərin geosiyasi aspekti. “Su diplomatiyası”	49-56

III Fəsil. Qlobal ekoloji problemlərdə Azərbaycanın yeri, beynəlxalq ekoloji standart və normaların qəbulunda iştirakı.

3.1 Ermənistanın Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi “ekoloji terror siyasəti”	57-68
3.2 BMT-nin “İqlim dəyişiklikləri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Kioto Protokolu” və Azərbaycanın bu protokola qoşulması.....	69-75
3.3 “İDEA İctimai Birliyi”-nin ekoloji problemlərin həllində rolu	76-86

Nəticə və təkliflər	87-88
----------------------------------	-------

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	89-94
--	-------

GİRİŞ

Tədqiqat işinin aktuallığı. Dünya iqtisadi sisteminin inkişafında iqtisadi və maliyyə böhranları müxtəlif dövrlərə təsadüf etmişdir. Böhranlar ərəfəsində investorlar öz kapitalları ilə bazara tam əminliklə daxil olur, qiymət artımından bəhrələnmək istəyir və bu artımı daha da gücləndirirlər. Qiymətlər nisbətən sabitləşdikcə və aşağı düşdükcə, onlar bazardan qaçmağa üz tuturlar. Beləliklə, böhran başlayır və qiymətlər daha da aşağı düşür. Bu proseslər müxtəlif kanallarla makroiqtisadiyyatı silkələyir.

Eyni zamanda, dünya böhranlarının əsasında çox vaxt kredit bazarı dayanır və bu halda bir-birinin ardınca maliyyə-kredit müəssisələri, banklar çətinliklərlə üzləşir, kredit ehtiyatları sürətlə tükənir və mərkəzi bank sistemlərinin valyuta ehtiyatları bank-maliyyə-kredit sisteminin iflası uğramasının qarşısının alınmasına yönəldilir. İri fond birjalrı, fond bazarları, ipoteka bankları, qiymətli kağızlar bazarı bir-birinin ardınca iflası uğrayır. Nəticədə iqtisadi xaos yaranır. Bir çox ölkələrin maliyyə sektorlarının dünya maliyyə sisteminə inteqrasiyası isə böhranın qısa zamanda qlobal səviyyəyə keçməsinə səbəb olur.

Maliyyə böhranlarının qarşısını təbiətin istismarına yönələn strategiyalarla almaq istəyi qlobal ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb olur. Bütün bunların nəticəsidir ki, bugün dünya ölkələri ekvator zonasında planktonların məhvi nəticəsində okeaların biogenezinin dağılması, sənaye tullantıları vasitəsi ilə hidro ehtiyatların çirkləndirilməsi, səhrələşmə, torpağın deformasiyası, qlobal istiləşmə, ozon qatının deşilməsi kimi dünyanın mövcudluğunu təhdid edən təhlükələrlə qarşı-qarşıyadırlar. Problemin geosiyasi aspekti isə sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında təhlükəli vəziyyət yaradır.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın işinin məqsədi aşağıdakılardır:

- Baş vermiş qlobal maliyyə böhranlarının (1929-33-cü illər; 2008-ci il) yaranma səbəblərini, səciyyəvi cəhətlərini, ortaq xüsusiyyətlərini əsaslandırmaq;

- İqtisadi böhranların nəticələrini ekosistem kontekstində həllinin səbəb olduğu qlobal ekoloji problemləri nəzərə çatdırmaq.

Tədqiqatın vəzifələri. Tədqiqat işinin başlıca vəzifələri aşağıdakılardır:

- Qlobal maliyyə böhranlarının dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarına vurduğu ziyanı müəyyənləşdirmək;
- Problemin həlli istiqamətində irəli sürülən strategiyaları öyrənmək;
- İqtisadi durğunluğun səbəb olduğu ekoloji problemləri araşdırmaq;
- Azərbaycanın hər iki problemdə yeri, hər iki problemin həllində konstruktiv mövqeyinin şərhini vermək.

Tədqiqat işinin obyektı. Qlobal maliyyə böhranları və onların ekoloji aspekti tədqiqat işinin obyektini təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmeti. Hər iki problemin yaranma səbəblərinin təhlili, dövlətlərin, regional və beynəlxalq təşkilatların hər iki problemin həlli istiqamətlərini axtarması, layihələrin, forum və konfransların keçirilməsi, bir çox beynəlxalq əhəmiyyətli sənədlərin imzalanması tədqiqat işinin predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın işinin quruluş və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 8 paragrafdan ibarət 3 fəsil, nəticə və təkliflər, ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I fəsildə dünya böhranları (1929-33-cü illər; 2008-ci il) və onların yaranma səbəblərindən, ABŞ-ın hər iki maliyyə böhranının baş verməsində rolundan bəhs edilmişdir. Eyni zamanda, büdcədə yaranmış kəsri aradan qaldırmaq üçün bir sıra strategiyaların hazırlanması, liberal və neoliberal cərəyan nümayəndələrinin problemin həllində mövqeyi göstərilmişdir.

II fəsildə maliyyə böhranlarının səbəb olduğu ekoloji problemlər, İEÖ və İEOÖ kontekstində problemin həll yolunun axtarılmasından bəhs olunmuşdur. Bundan başqa, ekoloji problemlərin geosiyasi aspekti, bu aspektdə mühüm yer tutan “su diplomatiyası” anlayışı da fəsildə diqqət yetirilmiş əsas problemlərdəndir.

III fəsildə qlobal ekoloji problemlərdə Azərbaycanın yeri, beynəlxalq ekoloji standart və normaların qəbulunda iştirakı, Ermənistanın Azərbaycan ekologiyasına, milli genofondunun məhvəyə yönəlmiş “ekoloji terror” siyasəti öz əksini tapmışdır.

Lokal, regional və qlobal səviyyədə ekoloji problemlərin həlli prizmasında “İDEA İctimai Birliyi”-nin roluna da fəsildə geniş şəkildə yer verilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqat işinin aparılması zamanı azərbaycan, türk, ingilis və ispan dillərində 40-a yaxın ədəbiyyatdan, monoqrafiyalardan istifadə edilmişdir. BMT, Dünya Səhiyyə Təşkilatı, Qrinqis, Dünya Bankı kimi beynəlxalq təşkilatların, Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin, “İDEA İctimai Birliyi”-nin tədqiqat işində bəhs olunan problemlərlə bağlı hesabatlarının əks olunduğu internet resurslarına müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində qlobal böhranlar və onların ekoloji aspektinə kompleks şəkildə yanaşılmışdır. Tədqiqat işinin araşdırılması nəticəsində konkret nəticələr əldə edilmiş, təkmilləşdirilmə aparılmış və bir sıra əhəmiyyətli təkliflər verilmişdir.

I FƏSİL

DÜNYA BÖHRANLARI EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN YARANMASINDA

ƏSAS FAKTOR KİMİ

Dünya böhranları (1929-1933-cü illər; 2008-ci il) və onların yaranma

səbəbləri

Böhran sosial-iqtisadi sistemin fəaliyyətinə təhlükə yaradacaq əksliklərin kəskinləşməsidir. “Domino təsiri” ilə bütün sistemi əhatə edə bilmək xüsusiyyəti isə böhranların əhatə baxımından lokallıqdan qlobal səviyyəyə keçmə prosesini aktivləşdirir. Eyni zamanda, yaranma səbəbindən asılı olmayaraq, iqtisadi faktor böhranların inkişafında bir növ katalizator¹ rolunu oynayır. Bütün bunların nəticəsidir ki, maliyyə böhranları² son 4 əsrin ən aktual probleminə çevrilmişdir. İlk maliyyə böhranı isə 1716-1720-ci illərdə Fransada şotland əsilli Con Lonun sahib olduğu müəssisədə qeydə alınmışdır.

Bundan başqa, böhranların tarixi inkişaf xüsusiyyətlərinə nəzər yetirdikdə, davam etmə və əhatə dairəsinə görə bir çox dəyişikliklərin baş verdiyini görmək olar. Belə ki, XX-XXI əsrdən əvvəl baş verən maliyyə böhranları daha çox bir ölkə daxilində baş verirdisə, XX-XXI əsrdən etibarən bütün dünya ölkələrini əhatə edən qlobal maliyyə böhranları çoxluq təşkil etməyə başladı. Böhrandan əvvəl yaradılan mürəkkəb vəziyyət, inflyasiya³, spekulativ əməliyyatlar⁴, mənfəətin yüksək həddinin saxlanması məqsədi ilə riskli əməliyyatların həyata keçirilməsi, böyük kredit ekspansiyası⁵, investisiya banklarının mülkiyyət formasını dəyişdirib tərəfdaşlıqdan səhmdar şirkətlərə keçmələri və bununla da xaricdən daha çox

---

¹ Katalizator kimyəvi reaksiyaları özü dəyişmədən sürətləndirən və ya ləngidən maddədir. Burada hadisə və ya prosesi sürətləndirən və ya ləngidən faktordur.

² Maliyyə böhranı mallara və xidmətlərə tələb və təklif arasında tarazlığın kəskin şəkildə pozulmasıdır.

³ İnflyasiya kağız pulların əmtəə tədavülü tələbindən artıq buraxılması nəticəsində qiymətdən düşməsidir.

⁴ Spekulativ əməliyyatlar əlavə gəlir əldə etmək üçün daha çox tələb olunan məhsulların ucuz qiymətə alınması və gözlənilən qiymət artımından sonra baha qiymətə satılmasıdır.

⁵ Böyük kredit ekspansiyası həddindən artıq böyük məbləğdə kreditlərin verilməsidir.

kapital cəlb etmələri, mürəkkəb struktura malik olan maliyyə aktivlərinin ədalətli qiymətlərinin qeyri-müəyyənliyi, ticarət şəraitinin pisləşməsi kimi faktorlar isə bütün maliyyə böhranlarını birləşləşdirən ortaq cəhətlərdir.

Dünya iqtisadiyyatının inkişaf dinamikasını təhlil etdikdə isə böhranların bir növ qaçılmaz olduğunu görə bilərik. XX-XXI əsr də bir çox qlobal maliyyə böhranlarının yaşandığı dövr kimi tarixə düşdü. 1929-33-cü ildə ABŞ-da başlanan və bütün dünyanı əhatə edən qlobal maliyyə böhranı isə miqyası və təsir xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq “Böyük böhran” adlandırıldı. Bəs onlarla ölkələrin iqtisadi inkişaf dinamikasını çökdürən böhranın səbəbləri nə idi?

- Amerikada 200-ə qədər holdinqin ölkə iqtisadiyyatının 50%-ində pay sahibi olması;
- Ölkədə fəaliyyət göstərən bankların düzgün təsis olunmaması. Bəhs olunan dövrdə banklarda səhmlərin qiymətləndirilməsi, ehtiyat və kredit dərəcəsini tənzimləyən hər hansı qayda yox idi;⁶
- Respublikaçı Herbert Huver (1929-1933) rəhbərliyinin iqtisadi sahədə kifayət qədər təcrübəyə malik olmaması. Bundan başqa, prezident H. Huver 1920-ci illərdə liberal iqtisadçılar tərəfindən irəli sürülən “iqtisadiyyata dövlət tərəfindən müdaxilə edilməməsi” xəttini tətbiq edirdi;
- ABŞ-ın dünyada ən böyük kreditor olması və müharibədən sonra iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirmək üçün 15 ölkəyə verdiyi kredit borclarının geri ala bilməməsi;
- ABŞ-ın dünya qızıl ehtiyatının böyük hissəsinə sahib olması;
- ABŞ vətəndaşlarının əmlak bazarına qoyduqları milyonlarla investisiya⁷.
ABŞ-ın I Dünya Müharibəsindən borc alan ölkədən borc verən ölkə kimi çıxması, eyni zamanda, ərazisinin müharibə ocaqlarından kənarında yerləşməsinin verdiyi üstünlük ölkədə turizmin inkişafına səbəb olmuşdu. Ölkənin “turizm cənnəti” olacağına inanan ABŞ vətəndaşları daşınmaz

---

⁶Galbraith K. J. “Great Depression 1929” (2009), pg. [27-33]

---

⁷ Investisiya gəlir (mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət sahələrinə qoyulan maliyyə vəsaitindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir.

əmlaka külli miqdarda investisiya qoydular. Nəticə isə gözləniləndən fərqli oldu. Belə ki, 1928-ci ilin sentyabrında Nyu-Orleans ştatından başlayan “Katrina” qasırğası ştatın 80%-ni su altında qoydu. Qasırğanın təsiri Luizana, Missisipi, Alabama, Florida və digər şatlarda da hiss olundu. Qasırğa 1836 nəfərin ölümünə səbəb olmuş, minlərlə ev ziyan görmüş, ümumilikdə ABŞ büdcəsinə 81.2 milyard dollar ziyan dəymişdi. Baş vermiş hadisədən sonra insanlar böyük məbləğlərlə aldıkları daşınmaz əmlakları dəyərindən aşağı qiymətə satmağa başladılar;

- Avropalı sahibkarların böyük hissəsinin sərmayələrinin dəyərləndirilməsində ABŞ banklarına üstünlük verməsi. Beləliklə, ABŞ-a axan Avropa pulu ilə birlikdə birjada süni yüksəliş baş verdi. Qısa müddətdə zəngin olmaq xəyalının yaratdığı “sərmayə çılgınlığı” 1929-cu ilin 24 oktyabrı-“Qara cümə axşamı”-na kimi davam etdi.

1929-cu il 24 oktyabr tarixində isə “Nyu-York Fond Birjası”-nın səhm dəyərlərində rekord enmə qeydə alındı. Məhz həmin gecə 1929-cu il qiymətləndirilməsi ilə desək, 4.2 milyard dollar yox oldu. İlin sonuna kimi isə bu rəqəm təxminən 30 milyard dollar oldu. 4.000 bank iflas etdi. Bankların sürətli iflası banklara olan etimadın itməsinə gətirib çıxardı. 1929-cu il 29 oktyabrda isə Nyu-York Fond Birjası tamamilə çökdü. Vəziyyət xərclərin, tələbatın və istehsalın ən aşağı səviyyəsinin qeydə alınması ilə nəticələndi. Böhran qısa bir müddət ərzində “domino” təsiri yaradaraq başda sənayeləşmiş ölkələr olmaqla, bir çox ölkələrin iqtisadiyyatına mənfi təsir etdi. Beləliklə, ABŞ-da başlayan lokal maliyyə böhranı miqyasına görə bütün dünya ölkələrini əhatə edən global maliyyə böhranı ilə əvəz olundu.²

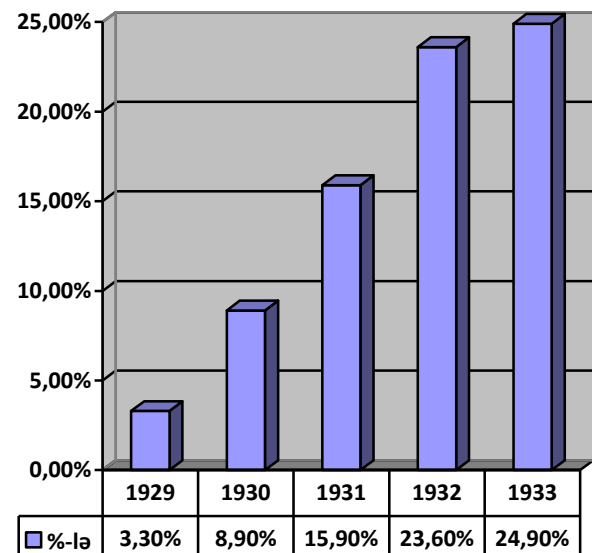
Böhranı fərqləndirən digər cəhət böhranın istehsal azlığından deyil, istehsal artıqlığı səbəbindən yaranmasıdır. Məlum məsələdir ki, qıtlıq böhranı kütləvi kasıblıq yaradırsa, artıqlıq böhranı sahibkarları müflisləşdirir.

² K. Soylu 1929 Ekonomik buhranı:

<http://akademikperspektif.com/2014/10/23/1929-ekonomik-buhrani/> (son baxılma tarixi: 05.02.2015)

I Dünya Müharibəsindən sonra isə bütün dünyada müharibənin mənfi nəticələrini aradan qaldırmaq və dövlətlər arasında münasibətləri inkişaf etdirmək siyasəti həyata keçirildi. Əsas diqqət yetirilən sahələrdən biri ticarət sahəsi idi. Yeni texnologiyaların sənayeyə tətbiqi nəticəsində məhsuldarlıqda rekord artım müşahidə olundu. Tələbatdan artıq məhsul istehsalı ehtiyatları artırdı və qiymətlər sürətlə aşağı düşdü. Vəziyyətdən çıxış yolu kimi artıq məhsullar yandırılaraq məhv edildi, məhsul istehsalı azaldıldı. Avtomobil sənayesinin inkişaf etdiyi ABŞ-da yüzlərlə yeni istehsal olunmuş və istifadə edilməmiş satılmayan avtomobillər dənizə atılaraq məhv edildi. Nəticədə bir çox iş yerləri bağlandı, kütləvi işsizlik yarandı.

Şəkil 1. 1. 1929-33-cü illərdə dünyada işsizliyin göstəricisi.³

Böhranın ilkin təsiri ABŞ-la yanaşı, ABŞ-a külli miqdarda borcu olan Almaniyaya və Böyük Britaniyaya qeydə alındı. I Dünya Müharibəsindən böyük zərbələr almış Almaniyada işsizlərin sayı 1929-cu ilin sonunda 6.000.000 nəfərə çatdı. Böyük Britaniya isə Almaniyaya nisbətən böhrandan daha az təsir gördü və bu təsir sənaye və ixracat sektorlarında daha çox hiss olundu.

İqtisadi böhranın doğurduğu çətinliklər 1931-ci ildən etibarən Fransa iqtisadiyyatında da özünü göstərdi. Sənaye məhsulları iki dəfə azaldı. İşsizlərin

³ <http://www.doctorhousingbubble.com/finance-economy-part-time-employment-government-spending-investing-history-japan-and-united-states/> (son baxılma tarixi: 07.02.2014)

sayı ölkə əhalisinin 14.1%-ni təşkil etdi. Bütün bunlar 1931-1933-cü illərdə Fransada bir neçə hökumət kabinetinin dəyişilməsinə səbəb oldu.

Yaranmış durğun vəziyyət Latin Amerikasını ölkələrində-Argentina, Avstraliya, Uruqvay və Braziliyada da müşahidə olundu. Belə ki, iqtisadiyyatlarını kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı hesabına inkişaf etdirən Latin Amerikasını ABŞ və Avropa ölkələrindən aldıkları borcları geri qaytara bilmədilər, nəticədə bu ölkələr kredit verməyi dayandırdılar.⁴

Böhran nəticəsində:

- Dünya ölkələrində sənaye istehsalı 30 il öncəki səviyyəyə-20-ci əsrin əvvəllərinə endi. (ABŞ-da 46%, Böyük Britaniyada 24%, Almaniyada 41%, Fransada 32%);
- Səhmlərin qiymətləri kəskin şəkildə düşdü. (ABŞ-da 87%, Böyük Britaniyada 48%, Almaniyada 64%, Fransada 60%);
- 32 ölkədə işsizlərin sayı 30 milyona yüksəldi. Ən yüksək hədd ABŞ-da (14 milyon) qeydə alındı.⁵

Beynəlxalq ticarətdə pul və maliyyə siyasətlərinin düzgün qurulmaması, bir çox ölkələrin vahid valyuta sistemini seçməsi, qlobal iqtisadi tarazlığın lazımı səviyyədə saxlanıla bilməməsi 2008-ci ildə yeni qlobal maliyyə böhranının baş verməsi ilə nəticələndi. Analitiklərin fikrincə, 2008-ci il maliyyə böhranı əhatə dairəsi və təsirləri baxımından 1929-33-cü il böhranından sonra dünyada ikinci ən dəhşətli qlobal maliyyə böhranıdır.

2007-ci ilin ortalarından etibarən gizli formada ABŞ-ın mənzil bazarında problemlərlə özünü göstərən böhran 15 sentyabr 2008-ci ildən ABŞ-ın 158 illik tarixi olan IV böyük investisiya bankı “Lehman Brozers”-in iflas etməsiylə başladı. Həmin gün amerikalılar tərəfindən “Qara bazar ertəsi” adlandırıldı. İlkin mərhələdə ABŞ-da daşınmaz əmlak sektorunda yaranan və yalnız ABŞ iqtisadiyyatına təsir edəcək “problem” kimi qiymətləndirilən maliyyə böhranı qısa zamanda başda

⁴ Ç.Kindlberqer, R.Aliber “Dünya maliyyə böhranları. İflas, təftiş və maniyalar” Bakı-2010, səh [176]

⁵ S.Bağirov “Dünya maliyyə böhranı kapitalizm böhranıdır” Bakı 2013, səh. [10]

ABŞ-ın bank və maliyyə sektoru olmaqla, bütün dünyada iqtisadi tarazlığın pozulmasına gətirib çıxardı və maliyyə böhranı qlobal xarakter aldı.⁶

Böhranın baş vermə səbəbləri kimi aşağıda qeyd olunmuş faktorlar göstərilir:

- ABŞ-ın XXI əsrin əvvəllərində həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlara külli miqdarda vəsait xəcləməsi. ABŞ Konqresi tərəfindən hazırlanan hesabatda əsasən ABŞ-ın Əfqanıstan və İraq anti-terror əməliyyatlarında xərcləri 1.6trilyon dollar təşkil etmişdir. Təbii ki, bu maliyyə itkisi özünü iqtisadiyyatda göstərməyə bilməzdi.
- Qızılın qiymətinin ən yüksək həddə çatması. 2008-ci ilin dekabr ayının ilk günlərində qramı 25,6 dollardan satılan qızıl bir il sonra 38,5 dollara satıldı.
- ABŞ dollarının məzənnəsinin kəskin aşağı düşməsi;
- ABŞ-da həyata keçirilən səmərəsiz “ipoteka kreditləri” siyasəti. Belə ki, 1920-ci illərdə olduğu kimi 2000-ci illərdə də əksəriyyətin marağı gəlirlərini ABŞ-da daşınmaz əmlak sektorunda dəyərləndirmək oldu. Nəticədə ABŞ-da mənzil qiymətləri 2 dəfə artdı və ölkə büdcəsinə 650.000.000\$ əlavə gəlir daxil oldu. Digər tərəfdən, “İctimai İnvestisiya Aktı”-na əsasən orta və aşağı gəlirli əhalinin ev və digər istehlak kreditləri almasına şərait yaradılmalı idi. Bununla da kredit verən qurumlar öz tələblərini yumşaltdılar. Akta edilən digər dəyişikliklər dövlət tərəfindən öhdəliklərinə zəmanət verilən və dövlətdən limitsiz kredit ala bilən açıq səhmdar cəmiyyətlərinin həmin aşağı və orta gəlirlilər qrupuna da investisiya yönəltməsinə imkan yaratdı. Bu əslində kredit qabiliyyəti olmayan qrupa kredit vermə prosesinin başlanması demək idi. 2007-ci ilin sonlarından etibarən isə mənzil bazarında mövcud qiymət artımı sürətli enmə ilə əvəz olundu. Beləliklə, kredit bazarı çökdü, kredit borclarını ödəyə bilməyənlər iflas etdi, alınan mənzillər isə ödənilməyən borc səbəbindən istehsalçı şirkətlərə geri qaytarıldı. Müsadirə

⁶ R.Blackburn “The Suprime Crisis” (2008), pg. [96] :

<http://faculty.washington.edu/sparke/blackburn.pdf> (son baxılma tarixi: 09.02.2014)

edilmiş çoxlu sayda evlər bir anda bazara çıxarıldıqda isə bazardakı daşınmaz əmlakın qiyməti kəskin şəkildə aşağı düşdü.⁶

- Külli miqdarda kreditlərin verilməsi ilə bankların iflası. Verilən kreditlər əsasən banklardan götürüldüyü üçün banklar kredit riski⁸ ilə üzləşdilər. Kredit riski isə “Bank Amerika”, “UBS”, “HSBC” kimi bank sektorunda böyük nüfuza malik onlarla banklarda ümümlikdə 260.000.000.000.000\$-ın itirilməsi ilə nəticələndi. Bundan başqa, bank sektorundakı yaranmış problemlər xəbər insanlar arasında banklara inamı azaltdı və onlarda banklardakı depozitlərini⁹ itirmək qorxusu yaratdı. Bunun nəticəsində isə hətta sağlam bankların müştəriləri də depozit hesablarındakı pulları geri götürməyə başladılar.⁷
- Neftin qiymətində gözlənilməyən artım. 1 barel neft qiymətinin 147\$-a qədər gözlənilməyən artımı Federal Ehtiyatlar Sisteminin faizləri yüksəltməsinə səbəb oldu. Bu da vətəndaşların kredit və onun faizlərinin ödəmə qabiliyyətini aşağı saldı.⁸

Beləliklə, yuxarıda göstərilmiş səbəblər ABŞ-da maliyyə böhranının başlanmasına səbəb oldu. Nəticədə maliyyə institutları böyük risklə üzləşdilər. Böhran zamanı ABŞ-ın öndə gələn 13 ən böyük maliyyə qurumunun 12-si bir-iki həftə ərzində iflas təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qaldı.

Böhranın ilkin təsirləri ABŞ maliyyə bazarının əsas donorları - Çin və Rusiyada qeydə alındı. Belə ki, Çin ABŞ hökumətini maliyyəşlədirən ən böyük kreditordur. Asiya nəhənginin 653 milyard dolları ABŞ-ın xəzinə veksəllərinə qoyulub, 400 mlrd. dollarına isə ABŞ şirkətlərinin uzunmüddətli öhdəlikləri alınıb.

---

⁶ C. Sönmez “Küresel krizin çıxış kaynağı: Mortgage kredileri” (2009), sayfa [88-90]

⁷ Z. Turan “Dünyadakı krizlərin ortaya çıxış nedenləri və ekonomik kalkınmaya etkisi” (2009), sayfa [c.4, 56-80]

⁸ <http://jurnal.meclis.gov.az/news.php?id=24> (son baxılma tarixi: 11.02.2014)

---

⁸ Kredit riski alınan kreditin və onun faiz dərəcəsinin ödənilməsinin yerinə yetirilə bilməsidir.

⁹ Depozit fiziki və hüquqi şəxslərin bankda saxlanılan pul vəsaitləridir.

Çinin qızıl-valyuta ehtiyatlarının da təxminən 70%-i ABŞ-dadır. Deməli, bu ölkələr iqtisadi fəlakətdən ya birgə xilas olmalı, ya da birgə çökməli idilər. Rusiyanın isə ABŞ-dakı ehtiyatlarının həcmi 150 milyard dollardan çoxdur.

Böhranın təsiri 2008-ci ilin oktyabr ayından Avropada da hiss olunmağa başladı. Avropadakı maliyyə böhranının başlıca səbəbi kimi Avropa ölkələri ilə ABŞ arasındakı maliyyə və sahibkarlıq baxımından sıx bağlılığı göstərmək olar. Belə ki, ABŞ və Avropada fəaliyyət göstərən beynəlxalq şirkətlər və banklar ABŞ-dakı fəaliyyətlərindən güclü zərər çəkməyə başlayınca ümumi gəlirləri də azalmış oldu. Bundan başqa, bir sıra Avropa şirkətləri var ki, yalnız ABŞ-a ixrac edilməsi üçün məhsul istehsal edir. Bu hal ABŞ ilə Avropa ölkələri arasındakı bağlılığı daha da artırır və birinə zərər dəydiyi halda, hər iki tərəfdə milyonlarla iş yerlərinin bağlanmasına gətirib çıxarır. Əlavə olaraq, bir çox Avropa şirkətinin və adi vətəndaşlarının ABŞ-dakı şirkətlərin səhmlərinə sahib olduqlarından, ABŞ-dakı şirkətlərin müflisləşməsindən bilavasitə zərər çəkməyə başladılar. Böhrandan zamanı hadisələrin inkişafı Avropa ölkələri üzrə aşağıdakı kimi olmuşdur:

Yunanıstan: ABŞ-dakı böhran Avropada ilk olaraq Yunanıstana zərər vurdu, çünki Yunanıstan iqtisadiyyatının əsas sahələri olan yükdaşıma və turizm ABŞ-dakı iqtisadi vəziyyətdən asılı idi. ABŞ-la aparılan ticarət dövriyyəsinin azalması yükdaşımaya təsir etdi. ABŞ-dakı böhran, eyni zamanda, oradan və digər Avropa ölkələrindən Yunanıstana gələn turistlərin sayını hiss olunacaq dərəcədə azaltdı. Yunanıstanın büdcə defisiti¹⁰ getdikcə dərinləşməyə başladı, yəni büdcə gəlirləri getdikcə azaldığına görə xərclə gəlirin arasındakı fərq getdikcə böyüdü. Nəticədə Yunanıstanın iqtisadiyyatı böhrana düçar oldu və ölkə xaricindən maliyyə dəstəyinə ehtiyac yarandı.

İrlandiya: İrlandiya dövləti isə ölkədə fəaliyyət göstərən altı ən böyük bankına zamin durmuşdu, yəni həmin altı bankdan hər hansının çətinlik çəkdiyi halda, dövlət ona maliyyə yardım etmək öhdəliyini öz üzərinə götürmüşdü. Bu cür öhdəliklər nadir hal deyil. Böyük bankların müflisləşməsi iqtisadiyyata böyük ziyan vurduğu üçün dünyadakı əksər ölkələrin dövlətləri böyük bankları qorumaq

¹⁰ Defisit büdcə xərci ilə büdcə gəliri arasındakı fərkdir.

məqsədlə buna bənzər qoruyucu qanunlar qəbul edir. Əvəzində isə böyük banklar özlərini təhlükəsizlikdə hiss etməyə başlayır və bir çox hallarda böyük qazanc gətirə biləcək riskli əməliyyatlara edə bilirlər, çünki problem yaşanacağı halda dövlətdən yardım alacaqlarına əmindirlər. Bunun nəticəsidir ki, həmin altı böyük bank daşınmaz əmlaka küllü miqdarda ipoteka ayırmışdı. Avropadakı daşınmaz əmlak ucuzlaşmağa başladığında, İrland bankları da maliyyə çətinlikləri ilə üzləşməyə başladı. Dövlət vəd etdiyi kimi, altı banka yardım məqsədilə böyük miqdarda vəsait ayırmaq məcburiyyətində qaldı. Bu xərclər, büdcə gəlirləri 43-48 milyard avro İrlandiya üçün böhranın başlanmasına kifayət etdi.

Portuqaliya: Portuqaliyanı maliyyə böhranı yaşayan ilk ölkələrdən birinə çevrilməsi bir çox uzun müddətli proseslərin nəticəsi idi. Belə ki, Portuqaliyada dövlət qulluqçularının maaşları olduqca şişirdilməsi və uzunmüddətli dövlət işlərinə cəlb etmə siyasəti böyük sayda lazımsız dövlət işçilərinin yaranmasına səbəb oldu. Çoxsaylı dövlət işçilərinə ayrılan əmək haqlarının dövlət büdcəsi üçün nə qədər ağır yük olduğu məhz böhranın ilk mərhələlərində hiss olunmağa başladı.

Bundan əlavə, təxminən qırx il boyunca riskli əməliyyatlara pul yatıran çoxlu sayda maliyyə fondlarının fəaliyyəti dövlət tərəfindən zəif tənzimlənirdi. Dövlət, depozitlər yığıb riskli kreditlər verən və riskli layihələrə pul yatıran maliyyə fondlarına sərt qadağalar qoymurdu. Bütün bunların nəticəsi idi ki, Portuqaliyanın maliyyə sistemi dünyada baş qaldırmaqda olan maliyyə böhranına kifayət qədər həssas idi.

İspaniya: İspaniyanın “Bankia” adlı iri bankının itkilərini ödəmək üçün İspan hökuməti böyük xərclərə məruz qalmış, bununla da defisiti artırmalı olmuşdu. Bu hadisə özündən sonra zəncirvari maliyyə problemlərini yaratmağa başladı ki, bu da İspaniyada digər Avropa ölkələrinə nisbətən daha təhlükəli vəziyyətin yaranmasına səbəb oldu. Nəticədə İspaniya da böhrana məruz qalmış Avropa ölkəsidən biri oldu.⁹

---

⁹ R.Blackburn “The Supreme Crisis” (2008), pg. [46-48] :
<http://faculty.washington.edu/sparke/blackburn.pdf> (son baxılma tarixi: 13.02.2014)

ABŞ-ın “Bear Stearns” adlı beynəlxalq investisiya bankının dəyəri 2.6 milyard dollar olan iki fondunu bağlaması isə dünya birjalarının çökməsinə səbəb oldu. Bunun ardınca, Avstraliyada “Əsas Kapital Bankı” 275, Almaniyada “İKB Alman Sənaye Bankı” 11, Fransada “BNP Paribas Bankı” isə 16 milyard dollar itirdiyini bildirdi. Yaranmış kəsiri aradan qaldırmaq üçün ABŞ, Yaponiya və Avropa mərkəzi bankları ümumilikdə 350 milyard dollar pul tədavülə buraxdılar. Digər tərəfdən, böhranın miqyasının böyüməsinin qarşısını almaq üçün kredit verilməsində faiz dərəcələri azaldıldı. Görülən bütün tədbirlərə baxmayaraq, böhranın qarşısını almaq mümkün olmadı.¹⁰

Bundan başqa, 2008-ci ilin IV rübü ərzində dünya iqtisadiyyatı zəifləməyə başladıqca neftə olan tələbat da azalmağa başladı. Bu zaman spekulyantlar pullarını itirməmək üçün investisiya obyektini kimi aldıkları nefti satmağa başladılar və bu 2009-cu ilin ilk iki ayı ərzində neftin qiymətinin birdən-birə 147\$-dan 38\$-a düşməsinə səbəb oldu. Nəticədə neft gəlirlərindən asılı olan bir çox ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın da neft ixracı gəlirlərində müəyyən azalma müşahidə olundu. Bütün bunlara baxmayaraq, Dünya Bankının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, BMT-nin, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının ekspertlərinin qənaətinə görə Azərbaycan Postsovet məkanında dünya maliyyə böhranından ən az ziyan çəkən və bu böhranın təzyiqinə dözə bilən ölkələrdən biri oldu.

2009-2010-cu illərin sosial-iqtisadi yekunları göstərdi ki, uğurla həyata keçirilən modernləşmə xətti, səmərəli investisiya və innovasiya siyasəti kimi qabaqlayıcı tədbirlər səbəbindən Azərbaycan iqtisadiyyatı qlobal böhrana yüksək dayanıqlıq nümayiş etdirərək artım dinamikasını və əldə olunmuş sosial inkişaf səviyyəsini qoruya bilmişdir. Ölkədə həyata keçirilmiş anti-böhran siyasəti maliyyə sabitliyinin qorunmasında etibarlı zəmin yaratmışdır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatlarına əsasən 2009-cu ildə dünya iqtisadiyyatının artımı 1,1% səviyyəsinə enməsi, ticarət dövriyyəsinin isə 11%-dən çox azalması fonunda

¹⁰ The impact of the Global Crisis on Local Governments
[http://www.citieslocalgovernments.org/upload/doc_publications/9225580315_\(EN\)_uclcrisis\(eng\).pdf](http://www.citieslocalgovernments.org/upload/doc_publications/9225580315_(EN)_uclcrisis(eng).pdf)
 (son baxılma tarixi: 14.02.2014)

Azərbaycanda ümumi daxili məhsulun 9,3%-lik, 2010-cu ildə isə iqtisadiyyatımızın 5%-lik artımı həyata keçirilmiş səmərəli iqtisadi siyasətin nəticəsidir. Son 7 ildə isə ümumi daxili məsul 3 dəfə artmışdır, bu da ölkə iqtisadiyyatının maliyyə likvidliyi problemləri ilə üzləşmədiyini göstərir.

Böhranlı illərə baxmayaraq, 2009-cu ildə əhalinin pul gəlirlərinin artım tempi 10%, 2010-cu ildə isə 13,3% olduğu bir şəraitdə inflyasiya aşağı səviyyədə olmuş, real artım templəri müvafiq olaraq 8,5 və 7,6% təşkil etmişdir. Böhranlı il üçün bu artım inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərqli bir göstəricidir. Bir sözlə, ölkə iqtisadiyyatı qlobal maliyyə böhranının mənfi təsirlərindən qorunmuş və yüksək valyuta ehtiyatları hesabına maliyyə dayanıqlığı təmin edilmiş, ölkənin makroiqtisadi sabitliyi qorunub saxlanmışdır. 2010-cu ilin əvvəllərinə ölkəmizin strateji valyuta ehtiyatlarının həcmi 20 milyard dollardan çox olmuşdur. 2010-cu ilin sonuna valyuta ehtiyatımız 29,4 milyard dollar təşkil etmişdir. Əldə olunmuş nəticələr imkan verdi ki, ölkədə gedən bütün sosial iqtisadi proqramların, bütün infrastruktur layihələrin vaxtında icrası təmin edilsin. Eyni zamanda, bu məbləğ xarici dövlət borcunun 3 dəfədən çox üstəlidir ki, bu da böhran şəraitində ölkənin makroiqtisadi dayanıqlığının ən mühüm göstəricilərindən biridir.¹¹

İnflyasiyanın rekord həddinin qeydə alındığı sahə isə kənd təsərrüfatı sahəsi oldu və yaranmış vəziyyət aşağıdakı səbəblərlə bağlı idi:

- Əkinçiliyə yararlı ərazilərin azalması;
- İEÖ-də nəqliyyatda bioyanacaqın istifadə edilməsi;
- Dünyada əhali artımı ilə əlaqədar qida ehtiyatlarının azalması;
- İnvestorların¹¹ qida məhsullarını investisiya vasitəsi olaraq görmələri;
- Neft qiymətlərində artım səbəbindən nəqliyyat və qida sənayesində xərclərin artması;

---

¹¹ Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının İllik hesabatı (2010)

http://www.cbar.az/assets/1889/İllik_hesabat-2011-tam-son.pdf (son baxılma tarixi: 16.02.2014)

¹² http://tr.wikipedia.org/wiki/2007-2008_d%C3%BCnya_g%C4%B1da_krizi
(son baxılma tarixi: 16.02.2014)

---

¹¹ İnvestor gəlir (mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət sahələrinə maliyyə vəsaitindən qoyan şəxsdir.

- İqtisadiyyatlarını kənd təsərrüfatı məhsulları hesabına inkişaf etdirən ölkələrdə quraqlığın baş verməsi səbəbindən istehsalın aşağı düşməsi.

Ümumiyyətlə, böhran müddətində dünyada inflyasiyanın yüksək həddi müşahidə olundu və bu hədd 4%-dən 6%-ə qədər yüksəldi.

Cədvəl 1.1 Dünya Bankının “2007-2009-cu illərdə dünyada inflyasiya” adlı hesabatı.¹²

Ölkə	2007 (%) -lə	2008 (%) -lə	2009 (%) -lə
ABŞ	2.7	1.9	0.8
Almaniya	1.7	0.8	1.8
Azərbaycan	16.6	20.8	1.4
Braziliya	5.9	8.3	7.2
Fransa	2.6	2.4	0.1
Hindistan	5.8	8.7	6.1
İngiltərə	2.9	2.9	2.0
Çin	7.6	7.8	-0.6
Rusiya	13.8	18.0	2
Türkiyə	6.2	12.0	5.3

Yaranmış vəziyyət bir çox ölkədə ciddi problemlər yaratdı. Belə ki, Banqladeşin paytaxtı Dakkada qida məhsullarında qiymət artımı və aşağı maaş səbəbindən 10.000 nəfər işçi etiraz aksiyası keçirdi. Halbuki, 150 milyon əhalisi olan Banqladeş 2002-ci ildə aparılan araşdırmaya görə öz təlabatını tamamilə ödəyən ölkə kimi seçilmişdi. Böhran zamanı əhalinin 30 milyonu “aclıq” təhlükəsi ilə qarşılaşdı. Misirdə isə qiymət artımının ən yüksək həddi un məhsullarında qeydə alındı. Kənd təsərrüfatı məhsullarında 50% inflyasiyanın qeydə alındığı ölkə Haiti oldu. Türkiyədə ən çox qiymət artımı dünyədə müşahidə olundu və bu məhsulda inflyasiyanın 130% olduğu bildirildi. Türkiyə bu göstərici ilə “inflyasiya tsunamisi”-nin qeydə alındığı ölkə kimi tarixə düşdü.¹³

¹³ <http://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?page=1> (son baxılma tarixi 15.03.2014)

1.2 Dünya böhranlarının vurduğu ziyanın ətraf mühitin istismarı hesabına aradan qaldırılması. Liberalist və Neoliberalist mövqe.

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən artmaqda olan dünya böhranları dövlətlərin böhranlardan minimum mənfi təsirlə çıxmaları üçün strategiyalar işləyib hazırlamaları məsələsini gündəmə gətirdi. Əldə olunmuş ümumi nəticə isə bir idi: “Büdcədə yaranmış kəsri təbiətdən əldə olunmuş məhsullar hesabına ödəmək”. Bu isə təbiətlə cəmiyyət arasında mövcud olan vahid sistemli münasibətlərdə ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olmuş, eyni zamanda, təbiətə fəal, məqsədyönlü, öz tələbatlarını ödəmək üçün təbiətdə hazır şəkildə mövcud olmayan məhsulları istehsal sonda ekoloji böhranlar kimi təhlükəli vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Ekstensiv istehsal¹² üsuluna uzun müddət üstünlük verilməsi, zəhmətsiz gəlirin sosial məqsədin başlıca prinsipinə çevrilməsi, elmi-texniki inqilabın sürəti və qeyri-bərabər inkişafı və s. bu kimi xüsusi faktorlar problemin daha da kəskinləşməsinə sürətləndirdi.

Yaranmış problemin həlli bir çox konsepsiyalarda öz əksini tapdı və metodoloji cəhətdən bu konsepsiyalar pozitivizm¹³ (obyektivlik) və anti-pozitivizm (subyektivlik) olmaqla 2 qrupa ayrılır:

- Cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı münasibətinə obyektiv - pozitivist baxımdan yanaşma (sayentizm, texnisizm) texnoloji determinizm prinsipinə əsaslanır və bu prinsipə görə bütün ekoloji problemlər elmi - texniki metod və vasitələrin köməyi ilə həll oluna bilər.
- Cəmiyyətin təbiətlə qarşılıqlı münasibəti məsələsinə subyektiv - antipozitivist (ekzistensial - antropoloji) mövqedən yanaşma isə “aksioloji determinizm” prinsipinə əsaslanır və bu prinsipə görə ekoloji problemləri sərvətlər, məqsəd və ideal sistemini dəyişməklə, insan keyfiyyətlərini yaxşılaşdırmaqla, şüurun ekolojiləşdirilməsi və s. ilə həll etmək olar.

Dünya böhranlarının vurduğu ziyanın ətraf mühitin istismarı hesabına aradan

¹² Ekstensiv istehsal dedikdə, keyfiyyətə deyil kəmiyyətə əhəmiyyət verilən istehsal başa düşülür.

¹³ Pozitivizm konkret (empirik) elmləri həqiqi, gerçək biliyin yeganə mənbəyi hesab edən cərəyandır.

qaldırılması probleminə Liberalizm və Neoliberalizm nümayəndələri tərəfindən də münasibət bildirilmişdir.

Fərdi azadlıq, qanunun aliliyi, tolerantlıq, muxtariyyət, plüralizm¹⁴, hər kəsin ədalət qarşısında bərabərliyə əhəmiyyət verən liberalizmə görə insan öz mənfəətləri üçün çalışdığından ictimai maraqlar üçün də çalışmalıdır. Limitsiz iqtisadi inkişaf hədəfini limitli bir təbiətlə qarşılamaq mümkün olmadığı üçün təbiətin davamlılığını maksimumlaşdırılması vasitəsi ilə qorumağı əsas prioritet halına gətirən liberalizm yaşamaq hüququ başda olmaqla, gələcək nəsillərin bütün hüquqlarını təhlükə qarşısında qoyur.

Liberalizmə görə daimi inkişaf sərvət sahibi olmayanların belə sərvət sahibi olmaq fikrinə əsas yer verən və liberal dövlətlərin ictimai təhlükəsizliyini təmin olunması üçün mövcud olan sistemdir. Bu sistem istehlakın sərbəstliyini, insan sağlamlığını və gələcəyi üçün ən mühüm ünsür olan ətraf mühitin mühafizəsinə əhəmiyyət vermədən təbiətin maksimum istismarını özündə əks etdirir. Belə ki, sosial siniflər arasında əldə olunan gəlir fərqi nə müsbət yanaşan liberalist Adam Smit, eyni zamanda, cəmiyyətə fayda vermək əvəzinə yalnız öz mənfəətləri üçün çalışan şəxslərin təbiətin istismarı hesabına fəaliyyətini müsbət qiymətləndirmişdir.

Adam Smitin bu fikirləri amerikalı alim Avram Noam Chomsky tərəfindən sərt tənqid olunmuşdur. O qeyd edirdi ki, əgər dünya ölkələrinin iqtisadiyyatı acgözlüklə və şəxsi maraqlara görə istismar olunsa, nəinki təbii sərvətləri, eyni zamanda, bütün bəşəriyyət məhv ediləcək və insanların gələcək həyatının davam etdirilməsi üçün mütləq mənəvi dəyərlərimizi inkişaf etdirməliyik.¹³

Eyni zamanda, liberalizm nümayəndələri “istifadə olunmamış təbiət” anlayışına əhəmiyyət verməmiş, yaşamaq üçün əsas hesab olunan su, hava, iqlimin insan fəaliyyəti nəzərə alınmadan sonsuza qədər normal yaşayış standartlarında qalacağına inanırdılar.

---

¹³ Noam Chomsky “A world of ideas”, pg. [58]

---

¹⁴ Plüralizm bir məsələ barəsində müxtəlif rəylərin olması; çox fikirlilik deməkdir.

Bundan başqa, “Termodinamikanın II qanuna görə, yer kürəsi daxil olmaqla, kainatda hər bir detalın məhvə doğru inkişaf yolu vardır.” reallığı liberallar tərəfindən qəbul olunmamaqla yanaşı, yer kürəsində mövcud bütün ekoloji problemlərlə bağlı narahatlıqların əsassız olduğu bildirilir.¹⁴

Klassik kapitalizm və azad bazarın ənənəvi prinsiplərinə qayıdış-Neoliberalizm isə 1980-cı illərdən sonra inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin mövcud siyasi, iqtisadi nəzəriyyəsi olub, 20-ci əsrin ortalarından etibarən ABŞ və İngiltərənin qlobal təzyiqləri nəticəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrə, xüsusilə Bretton Vuds təşkilatı vasitəsi ilə iqtisadi inteqrasiya etmək məqsədi ilə yaradılan nəzəriyyədir. Neoliberalizm müəyyən mənada burjuaziyanın sosial sfera və dövlət sektorunun, yeni sosial yönümlü institutların artımına cavabdır. Belə ki, sosial - demokratiya və onun yaratdığı qurumlar öz vəzifələrini yerinə yetirir və XX əsrdə kapitalizmi stabilləşdirməyə kömək edirdilər. Bir məsələ də qeyd olunmalıdır ki, əgər bu qurumlar fəaliyyətlərində zəifləməsələr, onlar öz funksiyalarından kənara çıxaraq stabilləşmə amillərindən qeyri-stabilləşmə elementlərinə çevriləcəklər, çünki sonsuz şəkildə istehlakı genişləndirmək olmaz.¹⁵

Daha çox gəlir əldə etmək üçün fərdi sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, istehlakın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, işsizlik həddinin minimuma çatdırılması neoliberalizm nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. Stabil daxili siyasətin stabil iqtisadiyyatla birbaşa əlaqəli olduğunu vurğulayan neoliberalistlər dövlət müdaxiləsi nəticəsində yaradılan iqtisadiyyatın daimi inkişafı üçün hər zaman istehlak mühitinə ehtiyac olduğunu qeyd edirər. İstehsal və istehlakı artırmaqla əhalinin sosial rifah səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına inanan neoliberalist düşüncə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında bərabərsiz mühit yaratdığı, eyni zamanda, istehsal və istehlak prosesləri zamanı təbiətin maksimum istismarına səbəb olduğu üçün sərt tənqid olunurlar.¹⁶

¹⁴ Laferriere & Stoet “IR Theory and ecology”, pg. [41]

¹⁵ P. Mirowski & D. Plehwe “ The road from Mont Pelerin: The making of neoliberal thought collective” (2009), pg. [14-15]

¹⁶ P. Richard “Neoliberalism and nature: The case of the WTO” (2003), pg. [188-211]

Bundan başqa, neoliberalistlər iqtisadiyyatın mərkəzdən planlaşdırılmasının əleyhinə çıxırlar. Onlara görə dövlətin iqtisadi siyasəti böyük nüfuza malik bir qrup şəxslər tərəfindən dəyişdirildiyindən bu tipli qərarlar ya yalnız dövlət tərəfindən deyil, ümumi səsverməyə çıxarılmalı və səsvermənin nəticəsinə uyğun olaraq son qərar verilməlidir, ya da iqtisadi problemlərin həlli ilə məşğul olan qurum yaradılmalı və iqtisadiyyat sahəsində dövlət bu orqanla müzakirələr aparıb son qərara gəlməlidir.

Sosial dövlətə təzyiq metodunu kapitalın qaçması hesab edən neoliberalistlərə görə işçi qüvvəsinin bahalı olması bəhanəsi ilə kapital elə ölkələrə gedir ki, orada işçi qüvvəsi daha ucuzdur, həmkarlar ittifaqları və tətillər yoxdur. Düşünmək sadələvhlük olar ki, qərb dövlətləri kapitalın bu gedişinə qarşı müqavimət göstərməlidirlər, əksinə, onlar bu gedişi stimullaşdırırlar. Bundan sonra dövlətlər daha aydın şəkildə transmilli forma alan kapital qarşısında qulluq göstərmək üçün aralarında rəqabət aparmalıdırlar.

İstər sərmayə əldə etmək təcrübəsini artırmaq, istərsə də sosial siniflərin gücünə önəm vermək kimi qiymətləndirilsə də, neoliberalistlər iqtisadi siyasətin ekoloji təsirlərini daima diqqət mərkəzində saxlayırlar. Belə ki, hələ 1970-ci illərin əvvəllərində braziliyalı iqtisadçı Sello Furtado hesablamışdı ki, əgər dünyanı orta amerikalının istehlak səviyyəsinə çatdırsa, iqtisadi fəlakət dərhal baş verəcək, çünki, planetdə elə ölçüdə resurs yoxdur ki, hamı üçün amerikan həyat tərzini təmin edə bilsin. Neoliberalizm bu problemin həllini, bir tərəfdən, sosial dövlətin sıxılması hesabına, digər tərəfdən isə kapitalın varlı Şimaldan yoxsul Cənuba yer dəyişməsi hesabına tapır, həm də kapital Cənuba, onu daha zəngin etmək üçün gəlmir və ümumilikdə Cənub daha da yoxsullaşır. Bunun qarşısını almaq üçün Qərbin aşağı sosial təbəqələri öz istehlakçı ambisiyalarından imtina etməlidirlər.

Eyni zamanda, iqtisadi böhranların bir neçə dəqiqə içində dünyaya yayıldığı neoliberal sistemdə ekoloji böhranlar da inışaf edərək qlobal formaya çevrilir. Misal olaraq, 1986-cı ildə baş vermiş Çernobil faciəsi yüz kilometrərlə əraziyə yayılmış və təsir gücü fərqli qitələrdə hiss edilmişdir. Bundan başqa, 2011-ci ildə

Fukuşima stansiyasında baş verən qəza nəticəsində yayılan radiasiya buludu hətta ABŞ-ın qərb hissəsinə qədər gəlib çıxmışdır.

Bundan əlavə, neoliberal siyasət Çin və Braziliya kimi ətraf mühitə həssas olmayan iqtisadi siyasət tətbiq edən dövlətlərin ixrac yönümlü bir inkişaf yolu izləyərək ekoloji böhranların da qloballaşmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, Çin artmaqda olan sənaye istehsalı ilə elektrikə olan tələbatını kömür yandıran stansiyalardan qarşılamaq, Şimali Çində su qıtlığının yaranmasına səbəb olmuşdur.¹⁷ Çinin Bejinq şəhərində yaranan hava çirklənməsi isə rekord səviyyə gəlib çıxmışdır.¹⁸ Özü istisna olmaqla, dünyada mövcud ölkələrin istifadə etdiyi qədər kömür istifadə edən Çinin Bejinq şəhərində hava çirkliliyi indeksi, ən təhlükəli səviyyə hesab olunan 300 faktorun 3 qatına çıxaraq rekord səviyyəyə çatmış və nəticədə şəhər yaşanmaz hala düşmüşdür. Bununla bərabər, təsirləri görünməz olan elektron tullantıların emalı və dəmir sənayesi Çində qarşısı alınmaz təhlükələr yaratmışdır.¹⁹

Neoliberal siyasətlə yayılan iqtisadi qloballaşma inkişaf etmiş ölkələrin ətraf mühiti çirklətməyə məcbur etdiyi kimi inkişaf etməkdə olan ölkələri də həddindən artıq inkişafa məcbur edərək bu ölkənin təbii sərvətlərini sərhədsiz istismar etmələrinə səbəb olmuşdur. Braziliya kimi inkişaf etməkdə olan dövlətlərin iqtisadi baxımdan sürətli inkişafı onların təbii sərvətlərinin məhvə gətirib çıxmışdır. İstər sənaye istehsalı səbəbi ilə yaranan hava və su çirklənməsi, istərsə də ixracat hədəflərini qarşılamaq üçün yaradılan kənd təsərrüfatı sahələrinin meydana gətirdiyi meşələrin kütləvi qırılması və eroziya problemləri iqtisadi inkişafı hədəfləyən fəaliyyətin nəticəsidir.

¹⁷ Water Demands of Coal-Fired Power Drying Up Northern China March 25, 2013 Scientific American: <http://www.scientificamerican.com/article/water-demands-of-coal-fired-power-drying-up-northern-china/> (son baxılma tarixi:09.03.2014)

¹⁸ NYTimes, Beijing takes steps to fight pollution as problem worsens: <http://www.nytimes.com/2013/03/31/world/asia/beijing-takes-emergency-steps-to-fight-smog.html?ref=environment> (son baxılma tarixi:15.03.2014)

¹⁹ NYTimes, In 'e-waste' heartland, a toxic China: <http://www.nytimes.com/2007/11/18/world/asia/18iht-waste.1.8374259.html> (son baxılma tarixi:22.03.2014)

II FƏSİL

MÜASİR SİVİLİZASIYANIN İNKİŞAFINA TƏHLÜKƏ YARADAN

QLOBAL EKOLOJİ PROBLEMLƏR.

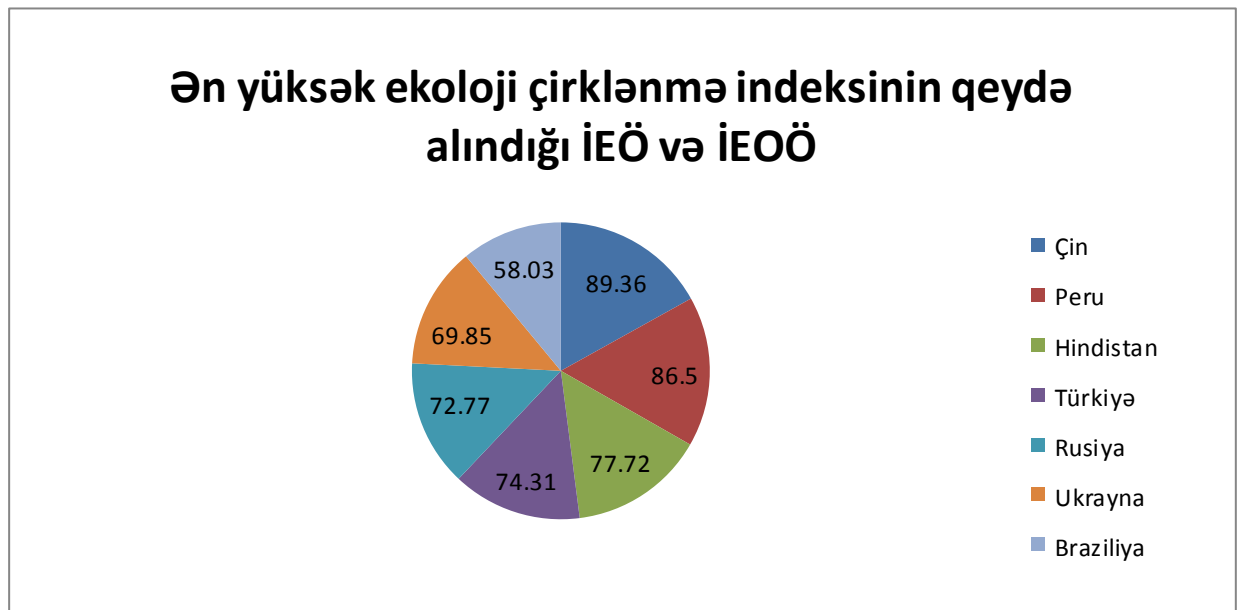
2.1 Qlobal ekoloji problemlər İEÖ və İEOÖ kontekstində

Milli iqtisadiyyatların qeyri-sabitliyi, böhranların yaranması və artması son iki əsrdə dünya ölkələrinin daha intensiv şəkildə qarşılaşdığı haldır. Böhrana məruz qalmış dövlətlər isə böhrandan daha az ziyanla çıxmaq üçün müxtəlif qərarlar qəbul etsələr də, problemə təbii resurslar hesabına daha çox gəlir əldə edərək çıxmaq kontekstində həll etməyə üstünlük verdilər. Təbiətin tükənməz hesab edilərək maksimum istismarı bugün bütün dünya ölkələrini əhatə edən və həlli çox çətin olan bir sıra qlobal ekoloji problemlərin yaranmasına gətirib çıxardı.

Bir məsələ də qeyd olunmalıdır ki, bugün ekoloji problemlər qlobal problemlər sistemində müharibə və sülh problemlərindən sonra ikinci sırada durur:

- Ekoloji problemlər, hər şeydən əvvəl, bütöv bəşəriyyətin mənafeyini ifadə edir.
- İkincisi, ekoloji problemlər özünü sivilizasiyanın inkişafının obyektiv amili kimi göstərir, onların kəskinləşməsi tərəqqini ləngidir və bəşəri mədəniyyəti məhv olmaq təhlükəsi ilə hədələyir.
- Üçüncüsü, onların adekvat təhlili integrativ yanaşmanı, yəni təbii, texniki və ictimai elm nümayəndələrinin birgə fəaliyyətini tələb edir.
- Dördüncüsü, onların düzgün həlli bütün dünya dövlətlərinin iştirakı ilə geniş beynəlxalq əməkdaşlıq sayəsində mümkündür.

Bugün su, hava çirklənməsi, torpağın eroziyası, səhrələşmə, meşələrin qırılması, ozon qatının deşilməsi, istixana effektinin yaranması, qlobal istiləşmə və s. kimi ekoloji problemlər həm İEÖ-də, həm də İEOÖ ölkələrdə müşahidə olunur. Mövcud vəziyyətin ən təhlükəli halı isə adları aşağıda qeyd olunan İEÖ və İEOÖ-də daha çox qeydə alınmaqdadır.

Şəkil 2.1 Ölkələr üzrə çirklənmə indeksi²⁰

Rusiya: Nüvə tullantıları, meşələrin qırılması, su, hava çirklənməsi Rusiyanın əsas ekoloji problemlərindəndir. Ərazisinə görə dünyanın birinci dövləti olan Rusiya meşələrinin 40%-i qırılmaya məruz qalmışdır. Rusiya hökuməti bu istiqamətdə tədbirlər görsə də, xüsusilə, ölkənin şimal-qərbində və uzaq şərqində problem daha da aktualdır. “Ətraf Mühitin Qorunması üzrə Rusiya Mərkəzi”-nin məlumatına əsasən hər il 16.000.000 ha meşə ərazisi çirklənmə, yanğın səbəbindən yararsız hala düşür.

Nüvə tullantıları Rusiyanın digər ekoloji problemlərindəndir. Belə ki, Rusiya nüvə enerjisindən geniş istifadə edən ölkədir və burada fəaliyyətdə olan 31 nüvə reaktoru var. Bu reaktorlardan ən böyük reaktor hesab olunan Kola AES olmaqla, bir çoxu istismar müddətini başa vurmuş və bütün dünya ölkələri üçün potensial təhlükə olaraq qalır. İstifadəyə yararlı nüvə stansiyalarından isə hər il milyonlarla ton nüvə tullantıları dəniz, okeanlara axıdılır. Çelyabinsk yaxınlığında yerləşən nüvə silahı istehsalı və sınaqların həyata keçirən “Mayak” zavodu da hər il ekologiyaya böyük ziyan vurur.²¹

²⁰ http://www.numbeo.com/pollution/rankings_by_country.jsp (son baxılma tarixi: 17.09.2014)

²¹ <http://naturvernforbundet.no/international/environmental-issues-in-russia/category930.html> (son baxılma tarixi: 22.09.2014)

Rusiyada sənayenin inkişafı su çirklənməsi problemini yaratdı. Sulara axıdılan kimyəvi maddələr səbəbindən Rusiyanın bütün su ehtiyatının 50%-i çirklənməyə məruz qalmışdır. Çirklənmə isə suçiçəyi, vəba kimi xəstəliklərin yaranmasına, Xəzər və Qara dənizində balıqların kütləvi şəkildə məhvi ilə nəticələndi. Çirklənmə bir çox göllərdə su səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Rekord göstərici Rusiyanın paytaxtı Moskva şəhərindən 5.0000 km uzaqda yerləşən Baykal gölündə son 60 ilin ən az su səviyyəsi qeydə alınmışdır. Rusiyalı mütəxəssislərinin verdiyi məlumata görə dünyanın ən dərin gölü-Baykal gölündə su miqdarının rekord azalma həddi 2013-cü ildə qeydə alınmışdır. Ümumilikdə göldə suyun miqdarı 40% almışdır. Problemə səbəb kimi qlobal istiləşmə, meşələrin azalması kimi faktorlar göstərilir.

Rusiya eyni zamanda, yüksək hava çirkliliyinin qeydə alındığı ölkədir. Çirklənmənin ən yüksək həddi 1933-cü ildə havaya 43.8 milyon ton (kimyəvi və avtomobil sənaye məhsullarından) tullantı atılması qeydə alınmışdır. 1990-cı illərdən etibarən Rusiya hökuməti adekvat tədbirlər görsə də, Moskva, Yekaterinburq, Sank-Peterburq, Volqoqrad bugün çirklili havanın qeydə alındığı şəhərlərdir.²²

Çin: İstehsala istehlakdan daha çox əhəmiyyət verən Çin həm özü, həm də digər ölkələr üçün böyük ekoloji problemlər yaradır. Xüsusilə, XX əsrin ortalarından etibarən Çin iqtisadiyyatında inkişaf müxtəlif infrastruktur layihələrində, yaşayış standartlarının inkişafında öz əksini tapdı, köhnə tikililərin yerini göydələnlər, biznes mərkəzləri aldı.

Bütün bu inkişafa baxmayaraq, şəhərləşmə, sürətlə artan əhali artımı və bununla bağlı yaranan qida çatışmazlığı, düzgün olmayan sulama metodlarından istifadə və s. kimi məsələlər sonda Çində təhlükəli ekoloji problemlərin yaranmasına gətirib çıxardı.

Getdikcə böyüyən şəhərlərin enerjiyə olan tələbatını ödəmək üçün Çin minlərlə ton keyfiyyətsiz kömür ehtiyatından istifadə etməyə başladı. ABŞ-ın

²² <http://countrystudies.us/russia/25.htm> (son baxılma tarixi: 25.09.2014)

Enerji Məsələləri üzrə Departamentinin yayımladığı hesabatda əsasən enerjiyə olan tələbatının 65%-ni kömürlə ödəyən Çinin 1 il ərzində istifadə etdiyi kömür miqdarı təxminən 1.53 milyard tondur ki, bu da dünya ölkələrinin istifadə etdiyi kömür miqdarının 28%-ni təşkil edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu statistika dövlət nəzarətində olan kömür mədənlərindən əldə olunmuş nəticədir. Çində fəaliyyət göstərən bütün mədənlərdə çıxarılan kömürün miqdarı isə ABŞ, Avropa ölkələri və Yaponiyanın istifadə etdikləri kömürdən dəfələrlə çoxdur.

Kömür ehtiyatından maksimum istifadə Çində havada çirkliliyin miqdarını artırdı, bir çox şəhərlərin səması boz rəngli buludlarla örtüldü. Yaranmış buludlar yalnız Çin səmasında deyil, Seul, Tokio, hətta Çindən yüzlərlə kilometr uzaqda yerləşən Los-Anjeles səmasında da görüldü.

Bundan başqa, “New York Times” jurnalında yayımlanan məlumata əsasən Çin şəhərlərində yaşayan insanların yalnız 1%-i (560 milyon insan) təmiz hava ilə təmin olunublar, digər hissə isə çirkli hava ilə tənəffüs edərək həyatlarını riskə atırlar.²³

Çirkli hava Çinin şimalında daha çox qeydə alınmışdır və bu şəhərlər sırasında ölkənin şimal-şərqində yerləşən Tianjin üstünlük təşkil edir. Tianjin yüksək sənayeləşmiş bir şəhər olaraq Çinin qurğuşun istehsalının yarısını təşkil edir. Köhnəlmiş və illərlə tənzimlənməyən istehsal texnologiyası nəticəsində toksiki metal Tianjin torpaq və suyuna keçirmişdir. Nümunə olaraq bir faktı göstəmək olar ki, Tianjində yetişdirilən taxıl məhsullarındakı qurğuşun səviyyəsi Çin standartlarından (yeyinti məhsullarının tərkibinə dair standartlar-red.) 24 dəfə çoxdur. Məhz bu səbəbdən, xüsusilə Çinin şimalında yaşayan insanlarda orta ömür müddətini 5.5 il qədər azaldığı bildirilir.

Çinin digər ekoloji problemi səhrələşmə problemi və ərazisinin təxminən 30%-ni səhralar təşkil edir. Yüksək sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyat və bu inkişafın nəticəsi olan ətraf mühitin çirklənməsi Çində səhraların getdikcə artmasına səbəb olur. Verilən məlumatlara əsasən Qobi səhrası hər il 2.500 km genişlənir. Eyni

²³ As China Roars, Pollution Reaches Deadly Extremes pg. [2-6]
http://www.nytimes.com/2007/08/26/world/asia/26china.html?_r=2&pagewanted=2&
 (son baxılma tarixi: 30.09.2014)

zamanda, bir çox dənizlər quruma təhlükəsi ilə üz-üzədirlər. Məs: Tez-tez daşqınların yaşandığı Sarı dənizində dəniz suyunun getdikcə azalması müşahidə olunur. Dəniz suyundan plansız şəkildə torpaqların həddindən artıq sulanması, dəniz yatağının müxtəlif çöküntülərlə dolması səbəbindən bugün Sarı dənizi gəmilərin maneəsiz hərəkət edə bilməyəcəyi dayaz bir dənizə çevrilmişdir.

Səhralaşma probleminin yaranmasına səbəb olan amillərdən biri də meşələrin kütləvi qırılmasıdır. BMT hesabatlarına əsasən Çin meşələrinin 36%i ekoloji problemlər səbəbindən məhv olur. Ərazisinə görə Rusiya və Kanadadan sonra III olan Çinin meşələrinin 36%-nin təhlükə qarşısında olması, yalnız Çin üçün deyil, bütün dünya üçün böyük problemdir.

Səhralaşma probleminin qarşısının alınması üçün Çin hökuməti 2001-ci ildə “Yaşıl Çin Səddi” adlı layihə həyata keçirmişdir. Layihənin məqsədi 2001-2050-ci illərdə ilkin olaraq 4.500 km-lik ərazidə, layihənin sonuna qədər səhralaşmış ərazilərin böyük hissəsində yaşıllaşdırma işləri apararaq səhralaşmanın qarşısını almaqdır.

Suyun çirklənməsi problemi də Çinin ən aktual problemlərindəndir. Belə ki, Çin əhalisinin 300 milyonu təmiz su əldə edə bilmir, 700 milyon insan isə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının təyin etdiyi su standartlarından aşağı standartda sudan istifadə edir. Buna səbəb Çinin istifadəyə yararlı yeraltı sularının 90%-nin çirklənməsidir.

İstifadəyə yararlı suların çirklənməsi özü ilə birlikdə su qıtlığı problemini də gətirdi. Xüsusən Şimali Çində yaşanan su qıtlığı Pekin və Tianjin şəhərində daha çox təsir edir və Çin hökuməti bu şəhərlərin susuz qalmamaları üçün Yantsızı çayından birbaşa su nəqlini həyata keçirən müxtəlif layihələr həyata keçirir.²⁴

Ölkədə su qıtlığının ən çox yaşandığı hal 2008-ci ildə qeydə alınmışdır. Belə ki, 2008-ci ildə Pekində keçirilən olimpiyada oyunları zamanı şəhərin suya olan təlabatı Hebei və Şanxay kimi əyalətlərdən çəkilən su xəttləri hesabına ödənmışdi. Nəticədə digər əyalətlərin minlərlə əhalisi quraqlıq yaşamışdı. Bu isə təkcə Hebei

²⁴ <http://blog.milliyet.com.tr/cin-in-buyuk-sorunu--cevre-kirliligi/Blog/?BlogNo=158110>
(son baxılma tarixi: 02.10.2014)

əyalətinin Baoding şəhərində 31.000 insan su xəttinin yerinin dəyişdirilməsi səbəbindən öz evlərini tərk etməsinə gətirib çıxarmışdır.

Bir məsələ də qeyd olunmalıdır ki, Çin iqtisadiyyatının sürətli inkişafı təhlükəli ekoloji problemlər yaradıb təbiətə nə qədər ziyan vurursa, bir o qədər də Çin əhalisinin həyatlarının itirilməsinə səbəb olur. Bununla bağlı rəsmi statistika isə belədir:

- Xin Hua xəbər agentliyinin verdiyi məlumatlara görə Çində hər il 410.000 insan ekoloji problemlər səbəbindən həyatının itirir.
- Dünya Bankının hesabatına görə çirkli su və hava səbəbindən hər il Çində 760.000 uşaq ölü doğulur.

Dünya Bankının hazırladığı hesabatə əsasən dünyanın ən çirkli ekologiyasına sahib 20 şəhərdən 16-sı Çində yerləşir.²⁵ Problemin əhatə dairəsinin genişliyi Çin hökumətinin müəyyən tədbirlər görməsini sürətləndirdi və Çin yalnız 2005-ci ildən dəyəri 14 milyard dollardan çox olan 30 böyük layihə həyata keçirdi:

- Çin hökuməti ilkin olaraq, kömürdən istifadənin azaldılması, enerjiyə olan tələbatın digər resurslarla ödənilməsi kimi məsələlərin həlli ilə problemlərin aradan qaldırılmasına çalışsa da, iqtisadiyyatını daima inkişaf etdirmək məcburiyyətində olması görülən tədbirlərin təsir gücünü azaldır.
- Çin problemin həllini müxtəlif texnologiyalarla işləyən müəssisələrə qarşısını almaq istəsə də, bu müəssisələrin düzgün işlədilməməsi gözlənilən nəticənin olmamasına gətirib çıxarır.
- Bu istiqamətdə atılan digər bir addım ətraf mühitə yararlı texnologiyaların sərəgisinin keçirilməsi oldu. Bu sərəgilər nəticəsində ölkə büdcəsinə gələn gəlir 3 milyard dollardan - 18 milyard dollara çatmışdır.

Hindistan: Hindistan dünyada ekoloji problemlərin, xüsusilə hava və su çirklənməsinin ən təhlükəli həddinin yaşandığı ölkələrdən biridir. Dünya Bankının “Dünya ölkələrində ətraf mühitin qiymətləndirilməsi” adlı hesabatında göstərilir ki, ölkədə normal ekoloji standartların ən çox pozulduğu illər 1947-1995-ci illərdə

²⁵ “Chine buried smog death finding I news”

<http://bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/6265098.stm> (son baxılma tarixi: 04.10.2014)

qeydə alınmışdır. Hesabatda həmçinin, sənaye əhəmiyyətli qəzaların, xüsusilə Bhopal şəhərində baş verən qəzanın ətraf mühitə verdiyi ziyan da öz əksini tapmışdır.²⁶

Belə ki, ABŞ-ın Birləşmiş Karbid firmasının Hindistanın Bhopal şəhərində fəaliyyət göstərdiyi əkinçilikdə istifadə olunacaq böcək dərmanı fabrikindən işçilər tərəfindən “maye dinamit” adlandırılan 46 tondan çox MİC qazının havaya buraxılması 1 gecədə 18.000 insanın ölümünə, 150.000-dən çox insanın zəhərlənməsinə səbəb olmuşdur. Hindistanda ucuz işçi qüvvəsinin mövcudluğu və onun bu tip böcək dərmanlarına tələbatının yükək dərəcədə olması, Hindistanda kimyevi məhsullar istehsal edən firmalara tətbiq olunacaq qanunların Avropa və Amerika ilə müqayisədə kifayət qədər sərt olmaması ABŞ-ın məhz Hindistanda bu şirkətin açılması ilə nəticələnmişdir. Kütləvi insan ölümünə və ekoloji böhrana səbəb olan şirkət isə hadisədən sonra yalnız 470 milyon ABŞ dolları ilə cəzalandırılmışdır ki, bu da şirkətin hissələrinin sadəcə 0.43 %-nə bərabərdir.

Ətraf mühitin cinayətkarlarına qarşı mübarizə aparan Qrinpisin apardığı araşdırmalara görə Bhopalda torpaqda normadan 6 milyon dəfə çox zəhərli maddə olduğu aşkarlanmış və indiki dövrdə belə qeyd olunan ərzidə ayda orta hesabla, 13 nəfərin qəzayla bağlı yaranan xəstəliklərdən həyatını itirdiyi bildirilir. Dünyanın ən dəhşətli sənaye qəzası kimi tarixə yazılan Bhopal faciəsi insan əli ilə yaradılan təhlükəli sənayeləşmə prosesinin potensialını göstərmiş və ekoloji böhran simvollarından biri olmuşdur.²⁷

Müasir dövrdə hava çirkliliyinin ən yüksək həddinin qeydə alındığı şəhər də Hindistanda yerləşir. “Hindistan Ətraf Mühitin Mühafizəsi Üzrə Araşdırmalar Mərkəzi (C.S.E.)” - nin məlumatına görə Hindistanın II paytaxtı - Yeni Dehli şəhəri Çinin paytaxtı Pekini üstələyərək dünyada hava çirkliliyinin ən çox qeydə alındığı birinci şəhərdir. Burada hava çirkliliyi normadan 60 dəfə çoxdur.²⁸

²⁶ The World Bank. The little Green Data Book, pg.[103]

²⁷ D.Kruzman “A killing wind: Inside union carbid and the Bhopal Catastrophe”, pg. [130]

²⁸ Enviromental statistics of India, Annual report and data, Ministry of Statistics and Programme Implementation, Central Statistical Organisation, Government of India, New Dehli
http://mospi.nic.in/mospi_news/upload/compendium_2011.30de11.htm
 (son baxılma tarixi:07.10.2014)

Sukinda və Vapir əyalətləri də Hindistanda müasir ekoloji problemlərin yüksək həddinin qeydə alındığı ərazilərdir. Sukindada polad istehsalında, dəri cilalamada istifadə olunan kəskin iyli hexavalent xrom və digər metalların havaya qarışması səbəbindən 2.600.000 insan çirklənmiş havanı qəbul etmişdir.

Dünyanın ən zəngin açıq xromit mədənlərinə malik olan Sukindada içməli suyun tərkibində hexavalent xrom dünya standartlarının iki misindən daha çox miqdarda mövcuddur. Hexavalent xromla çirklənmiş havanın tənəffüs yolu ilə qəbulu isə xərçəng xəstəliyinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bundan başqa, Hindistanda fəaliyyət göstərən səhiyyə təşkilatlarının verdiyi hesabatlara görə dağ-mədən ərazilərində baş verən ölümlərin 84.75 faizi xromit ilə əlaqədar xəstəliklər səbəbindəndir. Bu isə həmin mədənlərdə işləyənlərin heç bir qoruyucu ilə təmin edilməməsi və təhlükəsizlik normalalarının mövcud olmamasıyla əlaqədardır. Sukindada bu günə qədər heç bir təmizləmə və ya yenidənqurma işləri aparılmaması isə vəziyyəti daha da çətinləşdirir.

Çoxsaylı kimyəvi preparatlar və ağır metallar istehsal edən Vapi əyalətində də içməli suyun kimyəvi çirkləndirilməsi qeydə alınmış və 71.000 insan bu çirklənməyə məruz qalmışlar. Dünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına əsasən içməli suyun tərkibindəki merkurinin miqdarı normal standartlardan 96 dəfə çoxdur.²⁹

Hindistan Ekologiya Nazirliyinin məlumatına görə hər il ölkədə 5.000.000 insan hava çirklənməsi səbəbindən həyatını itirir. Bu səbəbdən ölənlərin ümumi sayı 40.000.000 nəfərdir. Hava çirklənməsinin əsas səbəbi kimi sənayenin inkişafı göstərilirsə, digər tərəfdən problem ölkədə nəqliyyatın çox olması ilə əlaqələndirilir. Belə ki, ölkədə 66.000.000 nəqliyyatın olduğu, hər il isə bu rəqəmin 1.000.000 artdığı bildirilir.

Ukrayna: Təbiətin istismarı hesabına iqtisadi inkişafa nail olmaq istəyi Ukraynada da böyük faciələrlə yadda qaldı. Bhopalda baş verən faciədən sonra daha bir sənaye faciəsi Ukraynada yaşandı. Faciə 26 aprel 1986-cı ildə saat 03.00-

²⁹ http://baau.clan.su/news/dunyanin_10_ekoloji_c_h_nn_mi/2010-04-06-280
(son baxılma tarixi: 12.10.2014)

da Ukraynanın paytaxtı Kiyev şəhərindən 140 km şimalda yerləşən Çernobil AES-in IV enerji blokunda yoxlama işləri aparılan zaman şiddətli partlayış nəticəsində baş verdi. Partlayışdan sonra yaranmış yanğını söndürmək üçün ilk 9 gün ərzində vertolyotlarla 5.000 tondan çox qum və çınqıldan istifadə olundu və qəzalılı blok dəmir hissələrlə örtüldü.

Ətrafa dağılmış radioaktiv şüalanma ilkin olaraq Bolqarıstan, Avstriya, Yunanıstan, Rumıniya, Finlandiyada hiss olundu. Hadisədən sonra “ölüm buludu” adlandırılan radioaktiv buludun bir hissəsi Şərqi Avropaya, digər bir hissəsi isə küləklər vasitəsi ilə cənuba - Afrikaya qədər hərəkət etmişdi. IV reaktorun partlaması nəticəsində atmosfərə 190 ton radioaktiv maddə yayıldı. BMT-nin məlumatlarına əsasən radioaktiv tullantıların miqdarı 50.000.000 küri təşkil edir ki, bu da 1945-ci ildə Xirosima və Naqasakiyə atılan bombadan 500 dəfə güclü idi.

Hadisədən sonra stansiyaya yaxın ərazilər və Pripyat şəhəri daxil olmaqla, 30 km-lik radiusda “təcrid zonası” yaradıldı. Çernobilin 10 km-lik təhlükəli ərazisində yerləşən Pripyat şəhərinin 49.000-lik əhalisi özləri ilə yalnız bir neçə geyim əşyası və şəkil albomları götürmək icazəsi ilə ərazidən çıxarıldılar.

BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatlarından olan Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik (MAQATE), Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Dünya Bankı kimi təşkilatlar və Rusiya, Belarusiya, Ukrayna rəsmilərinin yaratmış olduqları “Çernobil Forumu”- nun 2005- ci il “Çernobildən miras qalanlar: Sosial, iqtisadi, ekoloji və sağlamlıq problemlər” adlı hesabatında aşağıdakılar qeyd olunmuşdu:

- 7.000 insan həlak oldu.
- 25.000 insan ömürlük şikəst qaldı.
- Faciədən sonra doğulan uşaqların 90%-ində əlillik aşkar olundu.
- 4.000 uşaq tiroid xərçənginə tutuldu.
- Faciənin nəticələrini aradan qaldırılmasına 600.000 insan cəlb olundu ki, onların da bir hissəsi güclü radiasiya səbəbindən hadisə yerində dünyasını dəyişdilər.

“Qrinpis” təşkilatının hesabatlarına əsasən qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılmasının ilk 2 ilində 650.000 insan xilasetmə işlərinə cəlb edilmiş, onların

15.000 nəfəri bir neçə ildən sonra, 200.000 nəfəri isə 1994-2000-ci illərdə dünyasını dəyişdi, 500-550.000 nəfər isə ağır xəstəliklərə tutuldular.³⁰

Xilasetmə işlərinə həmçinin 7.000 Azərbaycan vətəndaşı cəlb olunmuş, onlardan 2.000 nəfəri hadisə yerində həlak olmuş, qalanları isə ömürlük əlil olmuşlar.³¹

Hal-hazırda Çernobil ətrafında 30 km-lik ərazi “ölü zona” hesab edilir və orada insanların yaşaması qəti-qadağandır. Verilən məlumatlara görə “kabuslar şəhəri”-ində insanlar qismən təhlükəsiz halda 300 ildən sonra, tam təhlükəsiz halda isə 50.000 ildən sonra yaşaya biləcəklər.

Müasir dövrdə isə Ukrayna sənayesi hər il təbiətə 6.000.000 ton karbondioksidin buraxılması hesabına inkişafı edir. Artmaqda olan nəqliyyat vasitələri havanın çirklənməsinə səbəb digər faktordu. Verilən məlumata görə böyük şəhərlərdə istifadə olunan airon qazının miqdarı 70%-dək artmışdır.

Bundan başqa, Ukraynada torpaq ehtiyatlarının 71% aqro-landşaft biznes üçün istifadə olunur. Düzgün olmayan istifadə qaydalarının tətbiqi kənd təsərrüfatı üçün ayrılan torpaqlarda məhsuldarlığın aşağı düşməsinə, torpaqların 35%-dən çoxunda eroziyalaşma probleminin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Ümumilikdə Ukraynada ümumi torpaq ehtiyatlarının təxminən 40%-i çirklənmişdir.

Ukraynada qeydə alınan digər ekoloji problem su çirklənməsidir. Sənaye tullantılarının sulara axıdılması, çirkab suların kifayət qədər təmizlənməməsi istifadə olunan suda çirklənmənin III səviyyədə olmasına gətirib çıxarır. Burada su ehtiyatlarının 80%-i keyfiyyət baxımından dövlət standartlarına cavab vermir.

Meşələrin kütləvi qırılması ərazisinin 1/6 meşələr təşkil edən Ukraynanın digər ekoloji problemdir. Mebel sənayesində istifadə olunacaq ağacların ixracının idxalından 2.5 dəfə çox olması problemi daha da intensivləşdirdi və intensivlik Karpat dağları, Ukraynanın qərb rayonlarında daha çox qeydə alındı.³²

³⁰ The Chernobyl accident and consequences lecture, pg. [12]

³¹ <http://anspress.com/index.php?a=2&lng=az&nid=62635> (son baxılma tarixi: 14.10.2014)

³² I. P Soloviy Ecological Economics and Sustainable Forest Management: Developing a Transdisciplinary Approach for the Carpathian Mountains / I. P. Soloviy, W. S. Keeton. – Lviv: Ukrainian National Forestry University Press, Liga-Pres, (2013), pg. [2-6]

Braziliya: İqtisadiyyatını mebel sənayesinin inkişafı hesabına inkişaf etdirmək istəyi Braziliyada meşələrin kütləvi qırılması və torpağın eroziya problemini yaratdı. Problem hələ də həlli mümkün olmayan problem kimi qalmaqdadır.

Həmçinin, son illərdə dünyada lobyaya olan tələbatın artması ilə əlaqədar olaraq lobyaya istehsalını artırmaq üçün meşələrin qırılması hesabına kənd təsərrüfatına yararlı əraziləri artıran Braziliyanın mövcud vəziyyəti, iqtisadi inkişafı və bu inkişafı yaranan ekoloji problemlər ən aktual ekoloji problemlər kimi xarakterizə olunur. “Latın Amerikasının lobyaya müharibələri” kimi tarixə daxil olan dövrdə, xüsusilə Çinə ixrac etmək üçün regionda lobyaya mühüm sahələrinin maksimum artışı qeydə alınmışdır. XX əsrin sonlarında isə yaranan rekord tələbatdan sonra Braziliya ən çox lobyaya ixrac edən II ölkə olmuş, lobyaya ixracı nəticəsində dövlət büdcəsinə 8 milyard dollar daxil olmuşdur.³³ Braziliyanın lobyaya problemi ilə bağlı dövlətin iqtisadi siyasəti dünya ekoloji siyasətçilərinin diqqət yetirdiyi məsələləri sübut etməklə yanaşı, dövlətin iqtisadi risklərlə üzləşməməsi üçün regional və qlobal üstünlükləri göz ardı edərək eqoist qərarlar aldıkları vurğulanmalıdır. Braziliyadan əlavə, İndoneziya və Malaziyanın palma yağı istehsalı da meşələrin kütləvi qırılması baxımından oxşar nümunələrdir.

80-cı illərdən başlayan və 90-cı illərə qədər davam edən özəlləşdirmə prosesi Braziliyanın inkişaf sürətini artırsa da, gəlirin əhali arasında ədalətsiz bölüşdürülməsi ölkədə yoxsulluq probleminin indiyədək həll edilməməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, özəlləşən şirkətlər və xarici investisiya ilə ölkədə artan istehsalın mənfi təsirləri ətraf mühitə daha ağır fəsadlar törətmişdir.

Artan neft sızıntıları, xüsusilə San Paulo və Rio de Janeroda yaşanan hava və su çirklənməsindən əlavə, ən böyük ekoloji böhran, şübhəsiz, lobyaya istehsalı üçün ayrılan Amazonlarda yaşanmışdır. Belə ki, Braziliya hökumətinin MERKOSUR ilə imzaladığı sərbəst ticarət müqaviləsi BMT-nin “Rio Bəyannaməsi”-ndə əks olunmuş “Ekoloji siyasət” ilə toqquşur. Kampos hövzəsində neft sızması, Amazon çayı ətrafında fəaliyyət göstərən taxta-şalban müəssisəsinin fəaliyyəti nəticəsində

³³ U. Bickel? J. M. Dross “The impact of soybean cultivation on Brazilianecosystems” (2003), pg. [25]

çayların yox olma təhlükəsi hər keçən gün daha da aktivləşir. Rio de Janero ilə San Pauloda artan hava və su çirklənməsi ekoloji problemi də Braziliyanın ayrı-ayrılıqda təhlil olunması vacib məsələlərdəndir.³⁴

Peru: Ağır metal emalı və dağ-mədən sənayesində istifadə olunan qurğuşun, mis, sink və kükürd dioksid kimi maddələr Peruda (La Oroyo) 35.000 insanın zəhərlənməsinə səbəb olmuşdur. Dünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına əsasən Peru Andlarında yerləşən La Oroyadakı uşaqların 99%-inin qanında qurğuşunun səviyyəsi normal səviyyədən 3 dəfə çoxdur. 1922-ci ildən indiyədək fəaliyyət göstərən La Oroyadakı toksiki tullantılarını bir qədər azaltmasına baxmayaraq, bu ərazinin torpaq və suyunda toksiki maddələrin mövcudluğu hələ bir neçə on illikdə də mövcud olacağı və istehsalın dayandırılmadığını (və ya yaxın illərdə müasir texnologiyaya keçilməyəcəyini), eyni zamanda, La Oroya üçün heç bir "xilas etmə" planı olmadığını nəzərə aldıqda, buranın sakinlərinin atacağı ən ideal addımın La Oroyanı tərk etmək olacağı bildirilir.³⁵

Göründüyü kimi, istər İEÖ, istərsə də İEOÖ-in iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirmək uğrunda apardığı mübarizə ölkə ekologiyasına ziyan vurmaqla yanaşı, ozon qatının deşilməsi, istixana effektinin, qlobal istiləşmə kimi qlobal ekoloji böhranların yaranmasına səbəb olur.

Ozon təbəqəsi əsasən atmosferin troposfer və stratosfer qatlarında yerləşir. Troposferdə ozonun miqdarı çox azdır, onun əsas kütləsi stratosferdə, yerdən 10-15 km məsafədə yerləşir. Ozon təbəqəsi Günəşdən gələn ultrabənövşəyi şüaları udur, onların yer səthinə çatmasının qarşısını alır. Təbəqənin dağılmasında "antropogen faktorun" rolu isə danılmazdır. Ozon qatının kəskin nazikləşməsi təhlükəsi ilk dəfə Antarktida³⁶ üzərində müşahidə olunmuş və yaranmış ozon dəliyinin ölçüsü hətta ABŞ ərazisindən də böyük olmuşdur. Bugün isə ozon qatında baş verən dəyişikliklər ABŞ-ın Milli Aeronavtika və Kosmos Akademiyası (NASA), Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatı tərəfindən izlənilir. Bu təşkilatların

³⁴ J. Monahan "Amazon deforestation rises sharply", (2011), pg. [13-15]

³⁵ http://baau.clan.su/news/dunyanin_10_ekoloji_c_h_nn_mi/2010-04-06-280
(son baxılma tarixi:15.10.2014)

³⁶ T. Ağayev, Ş. Əhmədov, T.Xəlilov "Ekoloji təhlükəsizlik" Sumqayıt-2013, səh [139-140]

verdiyi məlumata əsasən hal-hazırda təhlükəli hədd Kanada, Şimali Avropa və Rusiyanın Arktikaya yaxın hissəsində qeyd olunur.

Ozon qatının yeyilərək nazikləşməsinin və nəhayət dağılmasının ən əsas səbəbi XFK-freonlardır. Freonlar kimya sahəsində və məişətdə - soyuducularda, kondisionerlərdə, aerosol qablaşdırmalarda geniş tətbiq edilir. Onlar özlüyündə toksiki deyillər, lakin çox davamlıdırlar, xüsusilə, XFK-11, XFK-12 və XFK-13 maddələrinin atmosferdə orta qalma müddəti müvafiq olaraq, 50, 102 və 85 ildir və onlar hava kütlələrinin hərəkəti nəticəsində stratosferə düşürlər. Bunun nəticəsidir ki, bir sıra ölkələr - Norveç, İsveç, Finlandiya, ABŞ aerosol qablaşdırmalarda freonların tətbiqindən imtina etmişlər.

Bugün ozon qatının qorunması problemi dünya ölkələri üçün həlli vacib qlobal ekoloji problemlərdən biridir. Vəziyyətin ciddiliyi onunla dərinləşir ki, ozon qatının bir faiz nazikləşməsi ultrabənövşəyi şüalanmanın təsir gücünün iki faiz artması deməkdir. Statistik məlumatlar göstərir ki, mövcud problemin insan üçün ən ağır nəticəsi - dəri xərçəngi və bədxassəli melanoma¹⁵ xəstəlikləri, gözün kataraktası və göz büllurcuqlarının deformasiyasıdır. Son 20 ildə məhz ozon qatının nazikləşməsinin nəticəsi olaraq 30-dan çox təhlükəli xəstəliklər əmələ gəlmişdir. Ətraf Mühitin Mühafizə Agentliyi hesab edir ki, əgər XFK-nın istifadəsinə nəzarət olunmasa, ən yaxın vaxtlarda katarakta daha 18 milyon nəfərə yayıla bilər. BMT-nin rəsmi məlumatlarına görə ozon qatının cəmi 1% azalması dünyada 100 min yeni katarakta hadisəsinin və 10 min dəri xərçənginin yaranması ilə nəticələnir.

Bundan başqa, ozon qatının dağılması parnik effektinin güclənməsinə, ekvator zonasında planktonların məhvi nəticəsində okeanın biogenezinin dağılmasına, flora və faunanın məhvinə, torpağın deformasiyasına, ətraf mühitin ümumi çirklənməsinə, quraqlığa, biosfer və iqlimin dəyişilmələrinə səbəb olur.³⁷

---

³⁷ T. Xəlilov, M. Zeynalova "Qlobal ekoloji problemlər" Bakı-2014, səh [83-87]

---

¹⁵ Melanoma uzun quruluşunu dəyişən dəri xərçəng xəstəliyinin bir növüdür.

Problemin həlli istiqamətində atılan ən uğurlu addımlardan biri Monreal şəhərində qəbul edilmiş “Ozon Qatını Dağıdan Maddələr Haqqında Monreal Protokol”-u dur. Protokola ozon qatını dağıdan maddələrin istehsal və istifadəsinin mərhələlər üzrə azaldılmasının kompleks qrafiki, eləcə də həmin maddələrin istehsal, ixrac və idxalının tənzimlənmə tədbirləri əlavə edilmişdir. Eyni zamanda, Monreal protokolu ozon qatını dağıdan freonların istehsalının azalmasına gətirib çıxardı və onları ozon qatı üçün təhlükəli olmayan hidroxlorflüorkarbonlarla (HCİFC) və hidroflüorkarbonlarla (HFC) əvəz etməyə başladılar.

Beynəlxalq əhəmiyyətli problemlərin həllində aktiv iştirak edən Respublikamız bu məsələyə də konstruktiv mövqedən yanaşmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ümummilli lider Heydər Əliyevin 18 iyul 2000-ci il tarixli qərarı ilə “Ozon Qatını Dağıdan Maddələr üzrə Monreal Protokolu”-na qoşulmuşdur. Həmin qərarla aşağıdakılar öz əksini tapmışdır:

- “Ozon qatını dağıdan maddələr üzrə Monreal Protokolu” ilə müəyyən olunmuş ozondağıcı maddələrin siyahısına daxil olan maddələrin idxalı dayandırılсын;
- Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi gələcəkdə bu siyahıda hər hansı dəyişiklik və ya əlavələr olduğu təqdirdə, yeniləşdirilmiş məlumatların aidiyyəti dövlət orqanlarına çatdırılmasını və mətbuatda dərc edilməsini təmin etsin;
- Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi ozondağıcı maddələrin idxalı və ixracına nəzarəti gücləndirsinlər.³⁸

“Monreal Protokolu”-na qoşulmaqda əsas məqsəd protokolun Əlavə A, Əlavə B və Əlavə E siyahısına daxil edilmiş ozondağıcı maddələrin idxalı dayandırılması idi. Problemin həll məqsədi ilə həmin maddələrlə işləyən texnologiyalar alternativ texnologiyalarla əvəz edildi. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası tərəfindən qəbul edilmiş öhdəliklərə əsasən 21 dekabr 2002-ci ildən protokolun E əlavəsinə

³⁸ Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalar” - “Ozon qatını dağıdan maddələr üzrə Monreal protokolu”
http://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m4_7.pdf, (son baxılma tarixi: 18.10.2014)

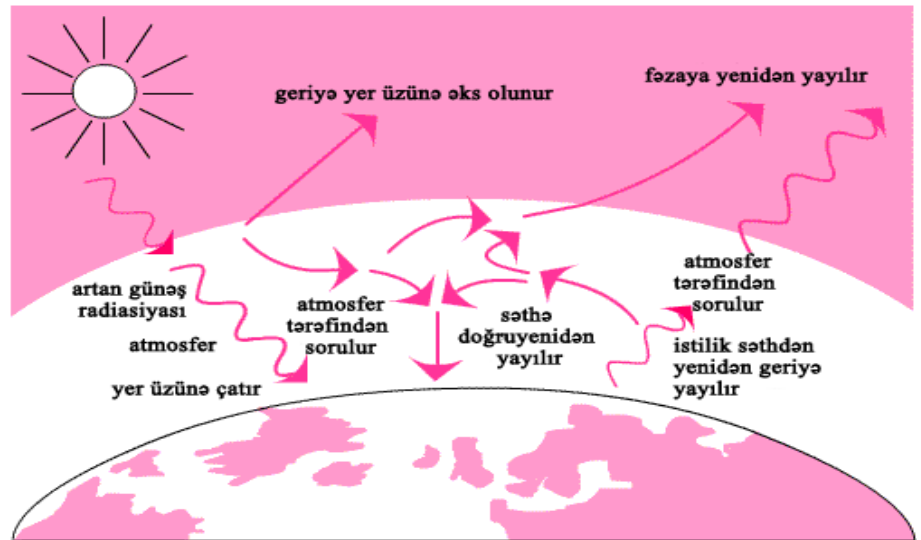
daxil edilmiş metilbromid, 1 yanvar 2006-cı ildən isə A əlavəsinin I qrupunda göstərilən maddələrin idxalı və ixracı tamamilə qadağan olunmuşdur.³⁹

Ümumiyyətlə, onlarla dövlətin protokola qoşulması ilə atılmış bu addım ozon qatının nazikləşməsi prosesini yavaşlatsa da, HCİFC, HFC kimi maddələrin istifadəsinə üstünlük verilməsi və onların güclü istixana effektinə malik olmaları qlobal istiləşmə problemini daha da inkişaf etdirdi.

Qlobal istiləşmə isə atmosfərə atılan qazların istixana təsiri yaratması nəticəsində Yer səthinin və Dünya okeanının orta illik hərarətinin tədricən artması prosesidir. İstixana effektinin nə olduğunu anlamaq üçün üzəri şüşə, yaxud şəffaf plastiklə örtülmüş istixanada gedən prosesi təsəvvür etmək kifayətdir. Belə ki, işıq enerjisi bu qurğunun şəffaf örtüyündən keçərək burada olan bitkilər, torpaq, su və əşyalar tərəfindən udularaq onları qızdırır və beləliklə istilik enerjisinə çevrilir. İstiləşmiş cisimlər isə özündən infraqırmızı şüalar buraxır. Bu şüaların kənara çıxmasına istixana örtüyü qismən mane olur. Beləliklə, enerjinin bir hissəsi tutulub saxlanılır və istixananın içərisində olan havanın temperaturu yuxarı qalxır. Oxşar proses Yer kürəsində də baş verir. Günəş şüalarının çox hissəsi atmosferi keçərək yer səthinə düşür və onu qızdırır. Yer səthindən çıxıb onun müəyyən qədər soyumasına səbəb ola biləcək infraqırmızı şüalar kosmosa istiqamətlənir, lakin Yerin atmosferində elə qazlar vardır ki, onlar infraqırmızı şüaların bir hissəsini əks etdirərək havanın qızmasına səbəb olur. Belə qazların miqdarı artdıqca, atmosferdə tutulub saxlanan enerjinin də miqdarı artır və Yerin temperaturu ümumilikdə yüksəlir.

---

³⁹«Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin «Ozon qatını dağıdan maddələr üzrə Monreal Protokolu» ilə müəyyən olunmuş tənzimlənən ozondağıcı maddələrin siyahısı»nın təsdiq edilməsi haqqında qərar № 203»

Şəkil 2.1 İstixana effektinin yaranması⁴⁰

İstixana effektini yaradan qazlara isə karbon qazı (SO_2), metan (SN_4), xlorflü-orkarbonlar (freonlar) və azot 1-oksidi (N_{20}) aiddir. Bu qazların artma səbəblərinə enerjinin əldə edilməsi və sərfi (57%), sənayenin qeyri-energetik sahələrinin inkişafı (20%), kənd təsərrüfatı fəaliyyəti (14%), meşələrin qırılması (9%) aiddir.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən olmuşdur ki, son 10 ildə Yer kürəsində orta illik temperatur 0.8°C artmış, problem həll olunmadığı təqdirdə temperaturun daha $2-5.8^\circ\text{C}$ artacağı da bildirilir.⁴¹ Bunun nəticəsidir ki, 2007-ci və 2013-cü il son 150 ilin ən isti ili kimi qeydə alınmışdır. Bəs qlobal istiləşmə hansı təhlükələr vəd edir?

- 1) **Buzlaqların əriməsi.** Buzlaqların əriməsi nəticəsində Dünya okeanına axan buz kütləsinin axma sürəti təqribən 30 dəfə artmışdır və hesablamalara görə, 20 il əvvəl dünyada buzlaqların qalınlığı indikindən təqribən 2 dəfə qalın idi. Mövcud problem Qrelandiya, Antarktida, Şimal Buzlu Okeanında qeydə alınmışdır. Hesablamalara görə son 10 ildə Qrelandiyanın buz örtüyü 10 km azalmış və Qrelandiya hər il $200.000.000 \text{ km}^3$ buz itirir. Şimal Buzlu Okeanında da buzlar sürətlə əriyir. Son dörd onillikdə buz örtüyünün qalınlığı 42%, onun sahəsi isə 6% azalmış, nəticədə Şimal Buzlu Okeanında buz

⁴⁰ <http://skool.edu.az/id748.htm> (son baxılma tarixi :20.10.2014)

⁴¹ Qlobal istiləşmənin səbəbləri

http://www.mediaclimate.org/index.php?option=com_content&view=article&id=17%3Aqlobal-isti&catid=1%3Astatik-materiallar&Itemid=5&lang=az (son baxılma tarixi: 22.10.2014)

kütləsinin bütövlükdə təxminən yarısı qalmışdır. Norveç alimləri isə bildirirlər ki, 50 il sonra Şimal Buzlu Okeanının səthi tamamilə buzdan azad olacaqdır. Antraktida isə buz qayasının qalınlığı 2,3 km olub nisbətən sabitdir, lakin şelf buzlaqları, sərbəst olaraq yanındakı dənizə düşərək, hazırda sürətlə yoxa çıxır. Planetimizdə buzlaqların 90%-i Antarktika buz laylarının payına düşdüyünü nəzərə alsaq, təhlükənin yaradacağı faciənin miqyasını təxmin etmək çətin olmur.

2) **Dünya okeanında dəyişikliklər.** Dəniz səviyyəsi global istiləşmənin həssas indikatorudur. Temperaturun yüksəlməsi və quruda yerləşən buzlaqların əriməsi ona neqativ təsir göstərir. Son illərdə dənizlərin (okeanların) səviyyəsinin 10-20 sm qalxması qeydə alınmışdır ki, bu da normal göstəricidən 50% çoxdur. Dənizin (okeanın) səviyyəsinin qalxması isə bir sıra neqativ nəticələrə gətirib çıxaracaqdır:

- Daşqınların sayı artacaq.
- Duzlu su sahilləri basacaq. Dənizin səviyyəsi qalxdıqca duzlu su sahilyanı şirin sulu horizontlara keçir. Bu haldan İsrail, Pakistan, Hindistan və Çin daha çox ziyan çəkəcək.
- Sahil eroziyası artacaq. Bildiyimiz kimi, dalğalar quruya doğru basılarkən onlar sahil torpaqlarını yuyur. Dənizin səviyyəsi 1mm qalxarsa, sahil xətti quruya doğru orta hesabla 1,5 m geri çəkilir. Dəniz səviyyəsi 1 m. qalxdıqda isə sahil xətti 1500 m geri çəkiləcəkdir.
- Okean səviyyəsinin qalxması Banqladeş, Misir, Qambiya, İndoneziya, Maldiv Respublikası, Mozambik, Pakistan, Seneqal, Surinam və Tailand kimi sahilyanı ölkələrə xüsusilə güclü təsir göstərəcək. Dəniz səviyyəsinin 1m. artması Maldiv adalarının sahəsinin 80%-nin su altında qalmasına, Banqladeşdə düynünün istehsal edildiyi əsas bölgələri su basmasına və ölkə əhalisinin 10%-nin köçməyə məcbur olmasına, səviyyənin cəmi 50 sm artması Misirdə əhalinin 16%-nin yaşadığı Nil çayı deltası ətrafındakı torpaqların çox hissəsinin su altında qalmasına səbəb olacaq. Problem Avropa ölkələrində, xüsusən Hollandiyada da hiss olunacaq, Nyu-Yorkda

isə şəhərin çox hissəsini, üç aeroportunu və bütün yeraltı nəqliyyat infrastrukturunu su basacaq.

3) **Dağıdıcı tufanlar və qasırğalar.** Temperatur artımı ilə tufanların gücü birbaşa bağlıdır. Okean səthinin temperaturu tropik və subtropik ərazilərdə artdıqca istilik atmosfərə daxil olaraq dağıdıcı fırtınaların baş verməsinə səbəb olur. Təhlükəli hal xüsusilə Çin, Yaponiya, Filippin, Hindistan, Banqladeş, həmçinin ABŞ-nın Atlantik okeanı sahilləri, Mərkəzi Amerika və Qərb hövzəsi ölkələrində daha çox qeydə alınacaq.

4) **Quru landşaftlarının transformasiyası.** Orta en dairələrində temperaturun yaxın 100 illikdə 1-3,5°C qalxması ekvivalent sürətdə bitki örtüyünün dəyişməsi ilə nəticələnməkdir. Flora və fauna inkişaf edib uyğunlaşdığı iqlimdən yeni bir iqlim rejiminə keçəcək, bəzi bitki növləri məhv olacaq. Mülayim qurşaq meşələrində karbon qazının çoxalması ilə əlaqədar bəzi ağac növləri məhv olacaq.

Ən çox dəyişikliik arktik və subarktik qurşaqlarda baş verəcəkdir: kriosferin¹⁷ komponentləri-okean buzlaqları, dağ və dəniz buzlaqları, daimi və mövsümi qar örtüyünün sahəsi və baş verdiyi müddəti dəyişəcəkdir. Landşaftlar dəyişkənliyə uğrayaraq qütbə doğru hərəkət edəcəklər. Landşaftların bəzi elementləri (tundra və meşə-tundra) iqlimin istiləşməsi zamanı tamamilə məhv olacaqlar.

- **Kənd təsərrüfatı istehsalının kəskin azalması.** Çayların deltaları və aşağı axarları ətrafında yerləşmiş münbit torpaqların su altında qalması nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı kəskin sürətdə aşağı düşəcək və dünyada ciddi ərzaq qıtlığı başlayacaq. Avstraliyada, Mərkəzi Asiyada, Cənubi Avropada, Mərkəzi və Cənubi Amerikada kənd təsərrüfatı istehsalının kəskin aşağı həddi qeydə alınacaq. Azalmanın ən yüksək həddi (25%) qarğıdalı, düyü və buğda məhsullarında qeydə alınacaq.

---

¹⁷ Kriosfer Yer kürəsinin atmosfer, hidrosfer və litosfer ilə sərhəd zonasında temperaturu mənfi olan soyuq təbəqəsidir.

- **Qlobal istiləşmənin insan sağlamlığına təsiri.** Qlobal istiləşmə nəticəsində bir çox balıq növləri şimal sularına köçəcək, bu isə tropik regionların sakinlərinin ərzaq təhlükəsizliyində özünü göstərəcək. Ürək, tənəffüs yolu, yoluxucu xəstəliklər, allergik və digər xəstəliklərə tutulma halları artacaq.⁴²

Beləliklə, təbii və antropogen təsirlər nəticəsində bugün ekosistem normal yaşayış standartlarına cavab vermir. Ən çox ölüm faktı isə uşaqlar arasında qeydə alınmışdır. Qeyri-sağlam və qeyri-təhlükəsiz mühit dünya üzrə hər 4 uşağdan 1-nin ölümünə bais olur. Hər il ətraf mühitin şəraiti ilə bağlı yaranan xəstəliklər, tənəffüs yollarının kəskin infeksiyası və diareya da daxil olmaqla, ən azı 3 milyon yaşı 5-dən aşağı uşaqların ölməsinə gətirib-çıxarır ki, bu rəqəm Avstriyanın, Belçikanın, Hollandiyanın, Portuqaliyanın və İsveçrənin yaşı beşdən aşağı olan əhalisinin birgə sayından artıqdır.⁴³

BMT ekspertləri isə bildirirlər ki, planetimizdə 3.6 milyard hektar sahə səhrələşməyə məruz qalmışdır. Səhrələşmə Antarktida istisna olmaqla, bütün kontinentlərdə, dünyanın 110 ölkəsində mövcuddur. Hazırda səhrələşmənin arealı çox sürətlə genişlənir: 1 dəqiqə ərzində 20 ha münbit torpaq sahəsi səhraya çevrilir, il ərzində bu rəqəm 6 milyon hektara çatır. Səhrələşmənin ən əsas səbəbi fasiləsiz olaraq meşə sahələrinin azalması nəticəsində kontinental su dövriyyəsi intensivliyinin aşağı düşməsi sayılır. Məhz qurunun biotası¹⁸ kontinentlərə suyun dövriyyəsinin 70-75%-ni təmin edir. Təbii meşələrdə Günəş radiasiyasının 90%-i yarpaqlar tərəfindən udulur və transpirasiyaya¹⁹ sərf olunur, meşənin yerində insan tərəfindən yaradılan ərazilərdə Günəş radiasiyasının yalnız 40%-i transpirasiyaya sərf olunur. Güclü və çox güclü səhrələşməyə məruz qalan rayonlarda hazırda 78 milyon əhali yaşayır və onların böyük hissəsi (50 milyona qədər) səhrələşmənin

⁴² Qlobal istiləşmə ilə bağlı proqnozlar

http://www.mediacclimate.org/index.php?option=com_content&view=article&id=17%3Aqlobal-isti&catid=1%3Astatik-materiallar&Itemid=5&lang=az (son baxılma tarixi:24.10.2014)

⁴³ Ətraf mühit. 7.1 İnsan inkişafı və ekoloji dayanıqlıq, səh. [193]

<http://www.az.undp.org/content/dam/azerbaijan/docs/publications/sustainabledevelopment/HDtextbook/7.pdf> (son baxılma tarixi:25.10.2014)

¹⁸ Biota daha böyük bitki və heyvanat aləminin növlərinin məcmusudur.

¹⁹Transpirasiya bitkinin torpaqdan aldığı suyun yarpaqlar vasitəsi ilə buxarlandırmasıdır.

əlverişsiz təsirinin nəticələrini çəkir. Səhra və səhralaşan ərazilər Afrikada yer səthinin 80%-ni, Avstraliyada yer səthinin 50%-ni, Asiyada yer səthinin 45%-ni, Cənubi, Şimali Amerika və Avropada 20-30%-ni təşkil edir.⁴⁴

Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədi ilə beynəlxalq səviyyədə qərarlar qəbul edilsə də, dövlətlərin götürdükləri öhdəlikləri lazımi səviyyədə yerinə yetirməməsi səbəbindən qlobal ekoloji problemlər tamamilə həll oluna bilmir. Bütün bunlara baxmayaraq, bəzi ölkələr problemin həlli istiqamətində müəyyən nailiyyətlər əldə edə bilmişlər.

Belə ölkələrdən İspaniyanı göstərmək olar. İspaniyanın şimalında Bask bölgəsində yerləşən Vitori-Qasteiz şəhəri bu məsələdə bariz nümunədir. 240.000 əhalisi olan şəhər bugün dünyanın ən təmiz ekologiyasına malikdir. Şəhər 2009-cu ildən qlobal ekoloji problemlərə qarşı mübarizə aparmaq üçün şəhər daxilində avtomobillərə sürət həddini 30 km/saat müəyyənləşdirildi. Avtomobil dayanacaqlarında ödənişlər yüksək həddə çatdırıldı. Əhalinin ekologiyaya ziyan vurmamaq üçün avtomobilərdən deyil, velosipedlərdən istifadəsi ilə bağlı təbliğat kompaniyası keçirildi. Avtobuslar tramvaylarla əvəz edildi. Park və meşə sahələri artırıldı. Görülən işlər nəticəsində 2012-ci ildə Vitori-Qasteiz “Avropanın ilk ən yaşıl paytaxtı” elan edildi.⁴⁵

Yaponiya isə problemi texnologiyanın köməyi ilə həll etməyə çalışdı. Bununla da dünyanın ən ekoloji təmiz şəhəri - “Fucisava” şəhəri salındı. Şəhərdəki bütün evlərdə günəş batareyalarından istifadə olunur. Bununla da enerjiyə 30% qənaət edilir. Eyni zamanda, şəhərdəki ictimai nəqliyyatda da elektromobildən və velosipedlərdən istifadə olunur. “Fucisava SST Meydanı” isə şəhərin mərkəzi meydanında yerləşən memarlıq kompleksidir və şəhərin bütün infrastrukturunu buradan idarə olunur. Şəhər bütövlükdə 3 min sakin və min evdən ibarətdir. 2018-ci ilə qədər şəhərdə bütün planşaldırılan işlərin başa çatması gözlənilir. Şəhərin elektrik enerjisinə tələbatının 30%-i alternativ enerji mənbələrindən təmin olunacaq və ilk növbədə günəş batareyalarından istifadə ediləcək. Bu isə ən azı

⁴⁴ Q. Məmmədov, M. Xəlilov “Ekologiya, ətraf mühit və insan” Bakı-2006, səh [406-410]

⁴⁵ Vitoria-Gasteiz Capital Verde Europea 2012, pg. [24, 45]

yanacağa 70% qənaət etməyə imkan verəcək. Su tələbatı da 30% ixtisar ediləcək. Zəlzələ zamanı elektrik təchizatı dayandırılrsa belə, bu batareyalar 3 sutka ərzində şəhəri nəinki, elektrik enerjisi, hətta isti su ilə təchiz edə biləcək. Şəhərdəki bütün qurğular enerjiyə qənaət edə bilən, iqtisadi baxımdan səmərəli olan avadanlıqlarla təchiz olunacaqlar.

Fucisavada yanacaq doldurma məntəqələri yoxdur, əvəzində elektromobillərin ehtiyacının ödənilməsi üçün geniş şəbəkə yaradılıb. Elektromobili olmayanları sərfəli qiymətə elektromobil, elektroskuter, velosiped və ya digər ekoloji təmiz nəqliyyat növləri ilə təmin etmək üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Şəhər sakinlərinin təhlükəsizliyi isə ictimai yerlərdə quraşdırılmış və sensorla təchiz edilən müşahidə kameraları vasitəsilə qorunur. Bundan başqa, küçələrin işıqlandırılmasında elektrik enerjisinə tam qənaət etmək üçün işıqlandırılma yalnız küçədən insan keçən zaman baş verir.

Layihənin ümumi dəyəri isə 500 milyon dollardır, ancaq böyük büdcəyə baxmayaraq, bu innovasiyalı ekoloji təmiz şəhər hələ başlanğıcdır. Şirkət Fucisava modelini kütləvi şəkildə ölkə ərazisində tətbiq etmək niyyətindədir.⁴⁶

Göründüyü kimi, istər İEÖ, istərsə də İEOÖ-in iqtisadi maraqları ekoloji tarazlığın pozulmasına və qlobal ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb olsalar da, problemin həm təsir, həm də həlli baxımından çıxılmaz haldadırlar. Vəziyyət İEOÖ-də daha da çətinləşir çünki, İEOÖ İEÖ-ə nisbətən daha az gəlir əldə etdiklərindən, İEOÖ İEÖ-lə müqayisədə iqlim dəyişikliklərinin təsirlərinə daha çox məruz qalırlar və bu təsirlərə uyğunlaşmaq üçün çox az imkanları vardır. Bundan əlavə, İEOÖ-in emissiyaları bütövlüklə qalxır və İEÖ-ə nisbətən emissiyaların²⁰ adambaşına düşən səviyyələri daha azdır. Bir çox İEOÖ üçün emissiyaların mütləq səviyyəsi ekstremal dərəcədə azdır. Məhz bu səbəbdən, problemlə bağlı qlobal razılaşma, İEÖ-in iqtisadi maraqlarını qorumaqla yanaşı, İEOÖ-in maraqlarına ünvanlanmalıdır.

---

⁴⁶ <http://moderator.az/?xeber=65247> (son baxılma tarixi: 07.01.2015)

---

²⁰ Emissiya qiymətli kağızlar və kağız pullar buraxılmasıdır.

2.2 “İqlim mühaciri” anlayışı

“İqlim mühaciri” anlayışı ilk dəfə 1985-ci ildə üzv dövlətlərin ətraf mühitlə bağlı fəaliyyətlərini koordinasiya edən “Ətraf Mühit üzrə BMT Proqramı” tərəfindən yayımlanan “İqlim mühaciri” adlı kitabda Essam Əl-Hinnavi tərəfindən gündəmə gətirilmişdir. Essa Əl-Hinnavi “İqlim mühaciri” dedikdə, quraqlıq, torpağın şoranlaşması, biomüxtəlifliyin azalması, səhrələşmə və digər ekoloji problemlər səbəbindən yaşadığı ərazini tərk etmək məcburiyyətində qalan insan axınına nəzərdə tuturdu və onları 3 kateqoriyaya ayırırdı:

- Müvəqqəti iqlim mühacirləri - Hər hansı fəlakət səbəbindən yaşadığı ərazini tərk edən, normal yaşayış standartları bərpa olunduqdan sonra ölkələrinə geri qayıdanlar;
- Daimi iqlim mühacirləri - Hər hansı fəlakətlər səbəbindən yaşadığı ərazini tərk edən, normal yaşayış standartlarının heç zaman bərpa olunmayacağı üçün geri qayıda bilməyənlər;
- Könüllü iqlim mühacirləri - Fəlakətdən əvvəlki yaşayış standartları bərpa olunsa da, daha çox gəlir əldə etmək üçün öz ərazilərinə qayıtmaq istəməyənlər.

Ekoloji tarazlığın pozulması ilə yaranan əhali yerdəyişmələri BMT-nin “Milyonlarla insanın yerdəyişməsinə səbəb olacaq iqlim dəyişiklikləri haqqında hesabatı” ilə beynəlxalq cəmiyyəti yaxından maraqlandıran bir anlayışa çevrildi. Bir məsələ də qeyd olunmalıdır ki, iqlim mühacirləri”-nin müəyyənləşdirilməsi, bütün dünyada onların sayının dəqiq ifadəsi qeyri-mümkündür, ancaq onların 2010-cu ildə təxminən 25.000.000 olduğu, 2050-ci ildə isə bu rəqəmin təxminən 200.000.000 olacağı bildirilir.⁴⁷

Müasir dövrdə iqlim mühacirlərinin yaranmasına təsir edən əsas amillər bunlardır:

- Kənd təsərrüfatı üçün ayrılan ərazilərdə ekoloji tarazlığın pozulması: Bu faktor global istiləşmə səbəbindən yaranan səhrələşmə və meşə sahələrinin

⁴⁷ O. Ziya “Mülteci-göçmen belirsizliyində iklim mültecilər”, (2012), sayfa [231-232]

kütləvi qırılması nəticəsində meydana gəlir. Ümumiyyətlə, səhralaşma problemi XX əsrin 80-ci illərindən etibarən inkişaf etməkdə olan 100-dən çox ölkələrin əsas problemlərindən biridir. Problemin ən təhlükəli forması Afrikada qeydə alınmışdır. BMT-nin hesabatlarına görə quraqlıqla əlaqədar 30-35 milyon nəfər köç etmiş və bu köçlər Sudan, Efiopiya, Nigeriya, Mozambik, ÇAD, Ruan, Burundi, Somalidə daha çox qeydə alınmışdır. Qitəyə yağışın normadan az yağması özü ilə birlikdə aclıq və səfalət gətirməklə yanaşı, regionda siyasi tarazlığın pozulmasına və bir çox konfliktlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Mövcud problem Asiya qitəsində də qeydə alınmışdır. Belə ki, Orta Asiyanın böyük bir hissəsində kənd təsərrüfatına yararlı ərazilərdə doğru olmayan istifadə qaydalarının tətbiq edilməsi, sənayenin inkişafı ilə əlaqədar yaranmış torpaq çirklənməsi və səhralaşma bu problemin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn: Aral gölü ətrafında ekoloji tarazlığın pozulmasının qarşısının alınmasıyla bağlı tədbirlər görülsə də, problem təhlükəli səviyyəyə gəlib çatmışdır. Belə ki, Aral gölünün qurumuş hissəsindən qalxan müxtəlif zərərli kimyəvi maddələrdən ibarət toz kütləsi külək vasitəsilə ətraf ərazilərə səpələnmiş və həmin ərazilərin çirklənməsinə səbəb olmuşdur. Problemlə əlaqədar 1992-ci ildən indiyə qədər 100.000 insan yaşadıkları ərazini tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır.

İqlim dəyişiklikləri ilə əlaqədar yaranan digər mühacirət nümunəsi kimi İran və Meksikanı da göstərmək olar. Belə ki, İranın cənub-qərbində bataqlıq ərazilərin artması səbəbindən 350.000 insan köç etmişdir. Meksikada isə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 60% yararsız hala düşmüşdür. Burada hər il təxminən 250.000 hektar kənd təsərrüfatı sahəsinin məhv olması və iqlim dəyişiklikləri hər il 900.000 insan yaşadıkları ərazini tərk etməsi ilə nəticələnmişdir.⁴⁸

---

⁴⁸ Bates, Diane “Environmental refugees? Classifying human migrations caused by environmental change”, (2012) pg. [465-477]

- Təbii fəlakətlər: Belə fəlakətlərə sellər, tropik fırtınalar, zəlzələlər, quraqlıq, vulkan püskürmələri və s. kimi təbii mühitin qeyri-sabitliyinə səbəb olan ekoloji problemlər aiddir. Bu tip fəlakətlərə ABŞ-ın Kaliforniya ştatında meydana gələn zəlzələni, Orta Asiyada Qırğızıstan və Tacikistanda baş verən zəlzələ, torpaq sürüşmələrini və s.-ni göstərmək olar. BMT-nin hesabatlarına əsasən 1994-cü ildə Qırğızıstanda baş verən torpaq sürüşməsindən sonra 270.000 insan öz yaşadığı ərazini tərk etmişlər.

Təbii fəlakətlərin nəticələrindən ən çox əziyyət çəkən qitələrdən demək olar ki, birincisi Afrika qitəsidir. Səhrələşmə, quraqlıq, yoxsulluq, səhiyyənin aşağı səviyyədə olması, ərzaq çatışmazlığı kimi problemlər qitədə vəziyyəti daha da ağırlaşdırır.

Statistik təhlillər göstərir ki, iqtisadiyyat və insan sağlamlığına ciddi ziyan vuran təbii fəlakətlərinin müəyyən hissəsi hava şəraiti ilə bağlıdır, xüsusilə, 1970-1996-cı illər arasında baş verən 40 ən ağır fəlakətdən 15-i hava şəraiti ilə əlaqədar yaranmışdır. Bu dövrdə baş verən təbii fəlakətlər nəticəsində 515.000 insan həyatını itirmiş və ya itkin düşmüşdür, o saydan 300.000 nəfər 1970-ci ildə Banqladeş üzərindən tropik siklonun keçməsi nəticəsində həlak olmuş və minlərlə insan öz evlərini tərk etmək məcburiyyətində qalmışlar. Ümumiyyətlə, Ümumdünya Meteoroloji Təşkilatının verdiyi məlumata görə son 20 ildə dünyanın müxtəlif regionlarında baş verən təbii fəlakətlərdə 3.000.000 insan həlak olmaqla, 800.000.000 insan zərər çəkmişdi.

Təbii fəlakətlər arasında sellər daha təhlükəli və daha əhatəlidir. Sellərin yaranması əsasən çox güclü leysan yağışların yağması və qar örtüyün sürətlə əriməsi ilə əlaqədar baş verir. Güclü sel hadisələri Qərbi Avropanın və ABŞ-ın dağlıq rayonlarında, xüsusilə Los-Anceles, Cənubi Amerika, Slovakiya, Hindistan, Yaponiya, Orta Asiya, Qafqaz, Macarıstan, Ukrayna, Rusiya, Çili və başqa yerlərdə müşahidə olunur.

Dünyanın bir çox ölkələri daşqınların, subasmaların, sellərin təhlükəsini həmişə yaşamaq məcburiyyətində qalmışlar. Keçən əsrin 90-ci illərində Afrika fəlakət gətirən

daşqınlarla üz-üzə qaldı: 1990-cı ildə Tunisdə, 1991-ci ildə Malavidə, 1994-cü ildə Misirdə daşqınlardan yüzlərlə insan həyatını itirmiş, yüz milyon ABŞ dolları zərər dəymişdir. Hətta, quraq regionlardan Yəmən subasmalara məruz qalmaması da istisna deyildir.

XX əsrin son onilliyində baş verən daşqınlar nəinki ümumi ziyana görə həm də suyun səviyyəsinin qalxmasına, yəni geofiziki xarakteristikaya görə də əvvəllərdən dəhşətlidir. Məsələn, Polşada baş verən sonuncu subasması rəsmi statistika, ölkənin minillik tarixində ən nəhəng və ən dəhşətli təbii fəlakət kimi göstərmişdir. Həmçinin, 2000-ci ildə dünyanın müxtəlif regionlarında baş vermiş güclü daşqınlar çoxlu sayda insan tələfatına və böyük dağıntılara səbəb olmuşdur. Təkcə iqlim dəyişməsi deyil, həmçinin insan fəaliyyətinin bir çox sahələri daşqınların baş vermə təhlükəsini artırır. Meşələrin kütləvi qırılması, urbanizasiya və çayların məcrasının dəyişdirilməsi suyun akkumulyasiya²¹ imkanlarını azaldır ki, bu da yağışlar və su axını arasındakı vaxtın qısalması ilə nəticələnir.

- Qlobal iqlim dəyişikliyi: Bu problem özünü qlobal istiləşmə səviyyəsinin artışı və bununla əlaqədar yaranan dəniz səviyyəsində yüksəlmədə göstərir. Müasir dövrdə qlobal istiləşmə xüsusilə Banqladeş, Misir, Hindistanda milyonlarla iqlim mühacirlərinin yaranma təhlükəsini yaradır. Ümumilikdə isə dünyada bütün sahilboyu ərazilər və adalarda yaşanan təxminən 150.000.000 insan bu təhlükə ilə qarşı-qarşıya durlar.

Qlobal istiləşmənin artması ilə bağlı irəli sürülən proqnozlara görə dəniz səviyyəsinin təxminən 1 metr yüksəlməsi nəticəsində:

- 1) bir çox dövlətlər yox olacaq;
- 2) 120.000.000 banqladeşli evli qalacaq;
- 3) Misir ərazisinin 1/3-ni itirəcək;
- 4) 30.000.000 çinli dəniz səviyyəsindən aşağı ərazidə yaşadıqları üçün təhlükə qarşısında qalacaq

---

²¹ Akkumulyasiya axar suların, küləyin və s. özləri ilə apardıqları süxur hissəciklərini çökdürməsi prosesidir.

5) Ümumilikdə isə 40.000.000-dan çox “iqlim mühaciri” yaranacaq.⁴⁹

- Münaqişə və müharibələr: Bəşəriyyətin qarşısında duran ən kəskin problem müharibə və sülh problemidir. Verilən məlumatlara əsasən bütün dünya tədqiqat sahəsində çalışan alimlərin 40%-i, yəni 400 min yüksək ixtisaslı alim hərbi sahədə tədqiqat işlərinin aparılmasında iştirak edir. Elmə sərf olunan xərclərin beşdə iki hissəsi ancaq hərbi tədqiqatlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Son 600 ildə isə dünyada 14.513 müharibə olmuşdur. Bu müharibədə 3.640 milyon adam həlak olmuşdur.

Təbii resurs əldə etmək və ya hakimiyyət uğrunda mübarizəni əks etdirən münaqişə və müharibələr iqtisadiyyata mənfi təsir göstərdiyi qədər ekologiyaya da mənfi təsir göstərir. Məsələn: 1955-1975-ci ildə baş vermiş Vyetnam müharibəsi zamanı hərbi əməliyyatlar gedən əraziyə zəhərli maddələr buraxmış və 15.000 km² -lik meşə sahəsini məhv etmişlər.

1990-cı illərin əvvəllərində isə Yuqoslaviyanın parçalanması zamanı Serbiyanını Dunay çayına neft və kimyəvi maddələr axıtması Dunay çayının çiklənməsinə səbəb olmuş, nəticədə Bolqarıstan, Rumıniya kimi ölkələrdə su problemi yaranmışdı. Mövcud ekoloji problemlə əlaqədar Bolqarıstan və Rumıniya əhalisi qonşu Balkan ölkələrinə köç etmişlər.

Eyni zamanda, müharibə zamanı atılan bombaların yaratdığı çuxurlar əkinçiliyə yararlı sahələri məhv etmişdi. Ümumilikdə isə müharibə zonalarında 62 ölkədə 85-100 milyon insan öz vətənlərinə qayıda bilmirlər. Müharibələrin yaratmış olduğu problemlərdən biri də minalanmış ərazilərin təmizlənməsidir. Bütün dünyada isə minalanmış ərazilərin təmizlənməsinə 85.000.000.000 dollar tələb olunur.⁵⁰

Sonda bir məsələ də qeyd olunmalıdır ki, ekoloji tənəzzül əhali köçlərini sürətləndirir, digər ölkələrin ərazisində məskunlaşmış əhali qrupu həmin ölkədə etnik münaqişələrin, hətta müharibələrin yaranmasına səbəb olurlar. Beləliklə, yaranmış ekoloji tənəzzül yoxsulluğun artmasına gətirib çıxarır.

⁴⁹ www.climate.org/publications/environmental-refugees.html (son baxılma tarixi:05.11.2014)

⁵⁰ https://www.academia.edu/6440173/_G%C3%96R%C3%9CNMEZ_B%C4%B0R_K%C3%9CRESSEL_SORUN_%C3%87EVRE_M%C3%9CLTEC%C4%B0LER%C4%B0 (son baxılma tarixi: 11.11.2014)

2.3 Qlobal ekoloji problemlərin geosiyasi aspekti. “Su diplomatiyası”

Müasir dövrdə dünya ölkələrinin ortaq maraq dairəsi ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi, antropoloji təsirlər səbəbindən yaranan neqativ təsirləri qarşısının alınması, sağlam və təhlükəsiz həyat şəraitinin yaradılmasıdır. Xüsusən XX əsrin əvvəllərindən dünyanı təhdid edən qlobal ekoloji problemlər, XXI əsrdən etibarən geosiyasətdə və beynəlxalq münasibətlərdə mühüm rol oynamağa başladı və bu faktorlar artıq dövlətlərin bir-birinə təzyiq vasitəsi kimi əsas siyasi alətinə çevrildi.

Bugün qlobal problemlər fonunda ən aktual məsələlərdən biri də şirin su qaynaqlarının çatışmazlığı, daha dəqiq desək, normal yaşayış standartlarına cavab verməməsidir. Hesablamalara görə hazırda dünyada təxminən 1,5 milyard nəfər içməli su çatışmazlığından əziyyət çəkir. BMT-nin 1998-ci ildə hazırladığı hesabatında göstərilir ki, 1950-ci illərdə əhalisi 50 milyondan az olan yalnız 12 ölkə, 1990-cı illərdə əhalisi 300 milyon nəfər olan 26 ölkə su qıtlığı problemi ilə qarşılaşmışdır. 2050-ci ildə isə 65 ölkədə 10 milyard nəfərə yaxın əhali bu problemlə qarşı-qarşıya qalacaqdır.⁵¹

Dünyada hal-hazırda suyun 97.5%-i duzlu sulardan meydana gəlir. Şirin suyun nisbəti isə yalnız 2.5%-dir. Şirin suyun 70%-i qütblərdə donmuş halda, 30%-i yer altındadır. Planetimizdə içməli sudan istifadənin illik miqdarı 3829 km³ təşkil edir ki, bunun 525 km³-i Şimali Amerika, 265 km³-i Cənubi Amerika materiklərinin, 2404 km³-i Asiya, 418 km³-i Avropa, 217 km³-i Afrika qitələrinin əhalisinin payına düşür.

Bundan başqa, dünya əhalisinin yalnız 4%-i sudan kifayət qədər, yəni adambaşına sutkada 300-400 litr (onun 10%-i keyfiyyətli içməli sudur) su işlədilir. Afrikada və Asiyada yerləşən əhalinin üçdə ikisi üçün sudan istifadə normadan 10 dəfə azdır.

Hər il 3,4 milyon adam su çatışmazlığı və su ilə əlaqədar xəstəliklərdən dünyasını dəyişir. Xəstəliklərin 80%-i, ölüm hadisələrinin isə üçdə biri içməli

⁵¹ http://www.anl.az/down/meqale/yeni_az/2015/mart/424614.htm (son baxılma tarixi: 29.03.2015)

sudan istifadə ilə bağlıdır. Dünya əhalisinin 40%-i təmizlənməmiş içməli sudan istifadə edir. Dünyanın 1 milyon əhalisi içməli suyu müxtəlif yoluxucu xəstəliklər olan təhlükəli mənbələrdən götürür. Dünya Səhiyyə Təşkilatı bildirir ki, dünyada hər il təxminən 2.2 milyon adam çirkli sulara yaranmış müxtəlif xəstəliklər səbəbindən dünyasını dəyişir və bu ölümlərin 90%-i uşaqlar arasındadır.

İnkişaf etməmiş ölkələrdə isə malyariya²², filaria²³ kimi infeksiyaların yayıcılarının çoxalmasından yaranan xəstəliklər üstünlük təşkil edir. Belə ki, dünyada 300 milyon adam malyariya xəstəliyindən əziyyət çəkir. Afrikanın tək Saxara adlanan ərazisində malyariyadan hər il təqribən 1 milyon insan həyatını itirir ki, onların da böyük əksəriyyəti beş yaşından kiçik uşaqlardır. Malyariya xəstəliyinin yayıldığı digər qaynar nöqtələr Cənubi Amerikanın cənub hissəsi və cənub-şərqi Asiyasının bir sıra rayonlarıdır.⁵²

Bütün bunların nəticəsidir ki, artıq beynəlxalq arenada su resurslarından siyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə edilən "su diplomatiyası" anlayışı yaranmışdır. Su problemi yeni minillikdə geosiyasi faktora çevrilmişdir. ABŞ-ın Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin proqnozlarına görə 2020-ci ilədək inkişaf etmiş ölkələrin bir-birləri ilə enerji resursları üstündə deyil, məhz içməli su üstündə müharibə ehtimalı daha böyükdür. Beləliklə, XXI əsrdə su geostrateji əhəmiyyətinə görə neftin XX əsrdəki yerini tuta bilər.

Mövcud problemlə bağlı beynəlxalq siyasi arenaya nəzər yetirdikdə, dünyada su ehtiyatlarının yaratdığı dövlətlərarası gərginlik nöqtələri artıq yarandığını görmək mümkündür. Məsələn, İsraildən Hindistana, Türkiyədən Botsvanaya qədər su uğrunda mübahisələr münaqişələrə çevrilmək üzrədir. Bundan başqa, hesablamalara görə hazırda 261 su hövzəsinin 2 və daha artıq dövlət ərazisindən keçməsi faktı problemi daha da aktuallaşdırır.

---

⁵² Gənclərin fəaliyyət qrupları üçün "Ətraf mühit məsələləri barədə məlumatlandırma" və "Ətraf mühit və ekoloji layihələrin hazırlanması" mövzusunda təlim materialı Bakı-2012, səh. [13]

²² Malyariya ağcaqanadlar vasitəsi ilə yayılan, qaraciyərdə inkişaf edən xəstəlikdir.

²³ Filaria insan bədəninin hər hansı bir hissəsinin hədsiz böyüməsidir.

Potensial su münaqişə bölgələri yalnız yuxarıda adları çəkilən ölkələrdə deyil, Afrika dövlətlərində, Yaxın Şərqdə Nil çayı hövzəsində Misir-Sudan-Efiopiya, İordan çayı hövzəsində İsrail-Suriya-İordaniya, Dəclə və Fərat çayları hövzəsində Türkiyə-Suriya-İraq və İran-İraq arasındakı su münaqişələri də aktualdır. Amerikada Uruqvay-Argentina, Braziliya-Paraqvay arasında, Mekonq çayı hövzəsində Tailand-Kamboca-Vyetnam arasında oxşar mübahisələr mövcuddur.

Regional formada isə su münaqişə ocaqları aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

Mərkəzi Asiya: Regionda yaranmış su problemi təkcə israfçılığın və ya qlobal iqlim dəyişməsinin nəticəsi deyil, həmçinin su təsərrüfatının səmərəsiz idarə olunması ilə əlaqəlidir. Potensial su münaqişə ocağı Amudərya, Sırdərya çaylarının hövzəsi hesab olunur. Regionun əsas su resurslarına sahib Amudərya və Sırdərya çaylarının yuxarı hövzəsində yerləşən, geniş hidropotensiallara malik Qırğızıstan və Tacikistan, aşağı hövzədə yerləşən, davamlı olaraq su çatışmazlığı problemi yaşayan Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkmənistanın əkinçilik təsərrüfatını nəzərə almadan hidrotexniki qurğular tikmişlər. Həmçinin, qış aylarında Qırğızıstan və Tacikistan elektrik stansiyalarının məhsuldar işləməsi məqsədi ilə artıq suyu çaylara buraxırlar. Nəticədə Özbəkistan və Qazaxıstan torpaqları su altında qalır. Yaz-yay aylarında isə Özbəkistan və Qazaxıstanın əkin sahələrinin suvarılması başlıca problemə çevrilir. Problem külli miqdarda pambıq, qarğıdalı və s kimi texniki bitkilərin istehsalı zamanı yaranır.

Son illərdə regionda su münaqişəsi daha da kəskinləşmişdir. 2012-ci ilin sentyabrında Özbəkistan Respublikasının Prezidenti İslam Kərimov Qazaxıstana səfəri zamanı Tacikistanda “Roqun SES” və Qırğızıstanda “Kambarat-1 SES”-lərinin tikilməsindən və hər hansı böyük dövlətlə bu sahədə saziş imzalanmamışdan öncə beynəlxalq ekspertiza keçirilməli olduğunu bildirmişdir. Özbəkistanın dövlət başçısı 350 metr hündürlüyündə “Roqun SES” və 275 metr hündürlüyündə “Kambarat-1 SES”-in tikilməsinin regionda ekoloji fəlakətə yol açma biləcəyini qeyd etmiş və problemin hətta müharibəyə səbəb ola biləcəyi barədə xəbərdarlıq etmişdir.

Regionun digər xarakterik xüsusiyyəti iri dövlətlərin fəal müdaxiləsidir. Bu müdaxilə isə regionda vəziyyəti daha da kəskinləşdirir. Xüsusilə Rusiya, ABŞ və Çin regionda öz maraqlarına uyğun “oyun” oynayır, SES-lərin tikintisinə investisiya qoyur, kredit ayırırlar. Çin digər dövlətlərə nisbətə zahirən müşahidəçi mövqeyində dayansa da, rəsmi Moskva və Vaşinqton bu istiqamətdə açıq fəaliyyətlərini gücləndirməkdədirlər.

Beləliklə, su artıq regionda ən həssas məsələdir. Tərəflərdən hər hansı birinin kəskin addımı münaqişənin müharibə ilə əvəzlənməsinə gətirib çıxara bilər. Məsələ ilə bağlı bir sıra analitik mərkəzlər hadisələrin gələcək inkişafı ilə bağlı bədbin proqnozlar da verirlər. ABŞ-ın Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin hazırladığı "2030-cu ilədək qlobal tendensiyalar: alternativ dünyalar" hesabatında göstərilir ki, 2030-cu ilədək Mərkəzi Asiyada su resursları uğrunda dövlətlər arasında münaqişələrin baş verməsi mümkündür.⁵³

Yaxın Şərq: Yaxın Şərq regionu hər zaman dünyanın geosiyasi cəhətdən ən mühüm regionu, dünyanın ən qaynar nöqtələrdəndir. Regionda dini, siyasi, etnik cəhətdən fərqliliklərin olması isə ən sadə qarşıdurmanın genişmiqyaslı müharibəyə çevrilməsində əsas arqumentdir. Soyuq müharibə bitdikdən sonra formalaşan yeni sistemdə Yaxın Şərqin strateji önəmi artmışdır. Strateji önəminin əsasında isə enerji resursları dayanırdı. Keçən əsrdə neftin regionda oynadığı rolu indi su oynayır. Məsələ ilə bağlı BMT-nin keçmiş baş katibi və Misirin sabiq xarici işlər naziri Butros Qali hələ 1989-cu ildə ABŞ Konqresində çıxışında Yaxın Şərqdəki bir növbəti müharibənin neft uğrunda deyil, su üçün olacağını bildirmişdi.

Yaxın Şərqdə su münaqişə ocaqları Nil hövzəsində Misir-Sudan-Efiopiya, İordan çayı hövzəsində İsrail-Suriya-İordaniya, Dəclə və Fərat hövzəsində Türkiyə-Suriya-İraq və İran- İraq münaqişələri yaranmışdır və potensial qaynar nöqtələr hesab olunur.

Belə bir yanaşma da var ki, su Yaxın Şərqdə bəlkə də müharibə üçün səbəb olmaya bilər, ancaq məqsəd yaxın Şərqdə müharibə törətmək olduqda su bəhanə

---

⁵³ A.Qurbanov "Hidroböhran, hidromünaqişələr və hidrostrategiya" Bakı-2013, səh [67-68]

olmaq üçün kifayətdir. Bir məsələ də vurğulanmalıdır ki, qlobal güclərin maraqlarının toqquşduğu bu bölgədə su nəinki diplomatik vasitə, hətta diplomatik silah hesab oluna bilər. Bütün bu səbəblərə görə qarışıqlıq yaratmaq istəyən qüvvələrin su müharibələri strategiyaları mövcuddur. Məhz bu prizmadan yanaşdıqda, region tarixə "su müharibəsi" adı altında düşməyə ən real namizəddir.

Nil hövzəsi: Nil çayı hövzəsi ölkələrindən Misir-Efiopiya-Sudan-Cənubi Sudan halqasında artıq ilk qırılma baş vermişdir. İlk qarşıdurma Sudan-Cənubi Sudan arasında yaşandı. Münaqişənin səbəbi kimi neft və qaz ehtiyatları göstərilə də, əsas səbəb su resursları idi. Misir isə su resurslarından istifadə zamanı Sudanın yaratdığı problemlərə qarşılıq olaraq, Cənubi Sudanı dəstəklədi. Bu isə müsəlman həmrəyliyinə zidd bir addım kimi qiymətləndirildi.⁵⁴

Digər münaqişə ocağı Efiopiya-İsrail-Misir arasında yaşanır. Belə ki, region ölkələrindən Efiopiya İsrail ilə fəal əməkdaşlıq edir. Bu əməkdaşlıqda İsrailin məqsədi Misirin qaz sanksiya və təhdidlərinə qarşı Efiopiya vasitəsi ilə Misir üçün su təhdidi yaratmaqdır. İsrailin Sudandakı silah zavodunu bombalaması, bunun ardından İran donanmasına aid gəmilərin Sudana getməsi regionda gərgin vəziyyətdən xəbər verir. Beləliklə, Misirin enerji təzyiqinə qarşı İsrail-Efiopiya su diplomatiyası ilə cavab verir. Misir hökuməti isə Nil sularına yönələn istənilən addımı təhdid hesab edərək müharibəyə başlayacağını bildirir.⁵⁵

İordan çayı hövzəsi: İsrail, Fələstin, Livan və Suriya regionun su qıtlığından əziyyət çəkən ölkələridir. Regionda problemləli vəziyyətin yaranmasında əsas səbəb İsrailin sudan istifadəyə dair çox ciddi kvotalar qoyması göstərilir. Bu isə ərəb dünyasında narazılıqla qarşılır. Eyni zamanda, İordan çayı o qədər də sulu deyil və suyun miqdarı tədricən daha da azalır. Regionda su uğrunda mübarizənin digər səbəbi İsrailin 1967-ci il müharibəsində zəbt etdiyi Holan yüksəkliyidir. İordan çayı bu ərazidən keçir, ümumisirail kəmərinə su ilə təchiz

⁵⁴ A. Kıran "Ortadoğu'da su savaşı- bir çatışma ya da uzlaşma alanı" (2006), sayfa [257]

⁵⁵ Y.Acar "Sınırşan sular ve hukuksal çerçeve" (2005), sayfa [52]

edən Tiveriad gölü də burada yerləşir. Buna görə də Holan təpələrini bölgədə su diplomatiyasının həlledici oriyentiri hesab etmək olar.

Regionun digər problemi əsas su mənbələrindən hesab olunan Ölü Dənizin səviyyəsi hər il 1 metr azalmasıdır. Hesablamalara görə hazırkı dinamika davam edərsə, göl 2050-ci ilədək xəritədən silinəcək. Bu su mənbəyindən istifadə edən ölkələr arasında İordaniya və İsrailin müxtəlif təşəbbüsləri olsa da, vəziyyətdən çıxış yolu ilə bağlı razılıq əldə etmək mümkün olmamışdır. Bütün bunlar səbəbindən, su resursları uğrunda hər hansı silahlı münaqişənin yaranması hər zaman gündəmədədir.

Dəclə-Fərat hövzəsi: Dəclə və Fərat çayları bir tərəfdən, Türkiyə-İraq-Suriya arasında, digər tərəfdən isə İran-İraq arasında münasibətlərdə öz təsirini göstərir. Regionda su faktorunun səbəb olduğu müharibələrdən biri İran-İraq arasında yaşanmışdır. 1980-1988-ci illərdə baş vermiş müharibədə əsas bəhanələrdən biri də Dəclə və Fərat çaylarının qovuşmasından yaranan Şəttül-Ərəb çayının bölüşdürülməsi olmuşdur.

Hal-hazırda da su resursları regionda strateji əhəmiyyət daşıyır. ABŞ-ın İraqa daxil olmasından sonra yeni geosiyasi vəziyyət yaranmışdır. Belə ki, əgər əvvəllər Türkiyə İraq və Suriyanın su iddiaları qarşısında tək idisə, indi İraqın şimalındakı Kürdüstan muxtariyyəti bu iddialarda Türkiyəni dəstəkləyir.⁵⁶

Türkiyə problemin həllini ölkənin cənubunda yerləşən və dövrünün ən nəhəng layihələrindən biri olan Güneydoğu Anadolu Projesinə (GAP) həyata keçirməklə başlamışdır. Fərat çayı üzərində 21 su anbarı, 19 SES-in tikintisini nəzərdə tutan layihə region üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. Layihənin həyata keçirilməsi nəticəsində 1,8 milyon ha-lıq ərazi suvarılması və ildə 23 milyard km/saat elektrik istehsal edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.⁵⁷ Layihəyə cavab olaraq, Türkiyənin Fərat çayından ayıracağı 500 m³/san suyu az hesab edən Suriya Fərat çayı üzərində Tabqa və Baas hasarları çəkmiş, yeni anbar layihələri

⁵⁶ Y. Karakılçık, H. Erkul "Sürdürülebilir akarsu yönetimi ve tersine akanehir", (2000), sayfa [196]

⁵⁷ USAID's report: Economic strategic and political developments in GAP", (2008), sayfa [28]

hazırlamışdır.⁵⁸ Tələbatını ödəmək üçün 700 m³ su istəyən və bu tələbi yerinə yetirilməyən İraq isə Fərat çayı üzərində Ramada və Kut hasarlarını tamamlamış, Bağdad yaxınlığında inşa etdirdiyi kanal vasitəsi ilə Dəclə çayının sularını Fərat çayına istiqamətləndirmişdir.⁵⁹

İsrail isə öz milli və iqtisadi təhlükəsizliyini ərəb ölkələri arasında qorumaq üçün bütün alternativ mənbələrə çıxışına güclü nəzarət edir. Bu mənada İsrailin milli təhlükəsizlik strategiyasında su resurslarına çıxış ən zəif bənddir. Türkiyə isə GAP layihəsini həyata keçirməklə regionda İsrail də daxil olmaqla, bütün dövlətlərə təsir gücünü artırmaq imkanı yaradır. Məhz bu baxımdan, Qərb-İsrail birliyi Türkiyənin su diplomatiyasına qarşılıq verməyə çalışır.

Məsələ ilə bağlı Avropa İttifaqı Türkiyənin bu quruma üzvlüyü prosesində qabaqlayıcı addımlar nəzərdə tutur: Aİ Dəclə və Fərat çaylarının suyu və çaylar üzərində tikilən qurğuların İsrail də daxil olmaqla, regionun digər ölkələri ilə birgə istifadəsini Türkiyənin quruma üzvlüyü prosesində müzakirələr üçün şərt olaraq irəli sürmüşdür. Halbuki, bu şərt Avropaya inteqrasiya baxımından heç bir əhəmiyyət kəsb etmir, hətta Türkiyə Aİ-yə üzv olacağı təqdirdə İttifaqın Yaxın Şərqə təsir mexanizmi kimi faydalı ola bilər. Görünən isə odur ki, su diplomatiyası Türkiyə-İsrail və Türkiyə-Avropa İttifaqı münasibətlərində böyük əhəmiyyətə malikdir.⁶⁰

Tibet: Su resurslarının münaqişəyə səbəb ola biləcəyi başqa bir həssas halqa Çin-Hindistan-Banqladeş arasındadır. Bölgədəki 8 çay 1 milyard 800 min insan üçün həyati əhəmiyyət daşıyır.

Qonşu dövlətlərin hidroproblemlərini nəzərə almadan müstəqil su siyasəti yürüdən Çin uzunluğu 2900 kilometrə çatan Brahmaputra çayı üzərində indiyədək 10 bənd tikib istifadəyə vermişdir. Daha 18 bəndin də inşası da sürətləndirmişdir. Həmin hidroqurğular da istismara buraxıldıqdan sonra Hindistanın şimal-şərq hissəsində və Banqladeşdə şirin su çatışmazlığı fəlakət həddinə çatacaqdır. Bu ölkələrin etirazlarına məhəl qoymayan Çin hökuməti hidroloji planlarına əlavə

⁵⁸ O.Tiryaki “Sınıraşan sular ve Ortadoğu’da su sorunu”, (2010), sayfa [167]

⁵⁹ SİSAV “Ortadoğu ve geleceği”, (2000), sayfa [112]

⁶⁰ A. Kıran “Ortadoğu’da su savaşı- bir çatışma ya da uzlaşma alanı ” (2006), sayfa [99]

olaraq, mənbələrini Tibet dağlarından götürən 8-10 çayın da su axarlarını bəndlər vasitəsilə kəsmək, su ehtiyatlarını mənimsəmək niyyətindədir. Çin bu hərəkətlərini ölkənin Mərkəzi və Şərq regionlarında yerləşən susuz ərazilərdə geniş suvarma şəbəkəsi yaratmaq planları ilə izah edir. Proqnozlara görə 2030-cu ilədək bu ərazilərdə su çatışmazlığı 25%-ə çatacaqdır. Eyni zamanda, Çinin Tibet yaxınlığındakı 8 çayın üzərində inşa etdiyi su anbarlarının qapaqlarını zaman-zaman açması qonşu ölkənin iqtisadiyyatına xeyli ziyan vurur.⁶¹

Su faktorunun geosiyasi aspekti 2012-ci ildə İsveçrənin Davos şəhərində keçirilmiş “Ənənəvi Dünya İqtisadi Forumu” ərəfəsində “Qlobal risklərə dair hesabat” adlı hesabatda öz əksini tapmışdır. Hesabatda sülh və beynəlxalq təhlükəsizliyə qarşı yönəldilən 50 təhdidin başvermə ehtimalları təhlil olunmuş və proqnozlar verilmişdir. Dünyanın yüzlərlə eksperti-alimlər, iş adamları və siyasətçilər arasında keçirilmiş sorğunun nəticələrinə əsasən bəşəriyyətin gələcək inkişafına mənfi təsir göstərə biləcək beş “mümkün neqativ effekt” arasında şirin su qıtlığı problemi də olmuşdur.

Beləliklə, yeni minillikdə geosiyasətdə su diplomatiyası özünəməxsus yer tutmaqdadır. Dünyanın əksər bölgələrində məhəlli xarakterli su böhranları zaman-zaman özünü göstərir. Dünya ölkələri yeraltı və yerüstü su ehtiyatlarının bölüşdürülməsi, qorunması və istismarına dair ümumi razılığa gələ bilməsələr, onlar arasında siyasi polemikanın dövlətlərarası hərbi münaqişəyə, etnik, dini bəhanələr altında silahlı toqquşmalara transformasiyası qaçılmazdır.

---

⁶¹ A.Qurbanov “Hidroböhran, hidromünaqişələr və hidrostrategiya” Bakı-2013, səh [57]

III FƏSİL

QLOBAL EKOLOJİ PROBLEMLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN YERİ,

BEYNƏLXALQ EKOLOJİ STANDART VƏ NORMALARIN

QƏBULUNDA İŞTİRAKI

3.1 Ermənistanın Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi “”ekoloji terror”

siyasəti

Dövlətçilik əsaslarının qorunması və möhkəmləndirilməsi, çevik və operativ fəaliyyət proqramının hazırlanması, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi, regionda və dünyada milli maraqların təmin olunması çərçivəsində beynəlxalq münasibətlərin aktorları ilə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi Azərbaycan xarici siyaətinin prioritet istiqamətlərini təşkil edir. Bütün bunların nəticəsidir ki, bugün Azərbaycan güclü iqtisadiyyata malik, güclü iqtisadi təməl üzərində müasir siyasi sistemini formalaşdıran, siyasi arenaya müvəffəqiyyətli inteqrasiya edən ölkədir.

Ölkənin əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi, təbii resurslarla zəngin olması isə xarici maraqların buraya cəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Daima Azərbaycan torpaqlarına göz dikən, öz mənfur niyyətləri ilə məşhur olan Ermənistan isə bu sahədə xüsusilə fərqlənir. Məhz Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzünün nəticəsində:

- 17.000 km² ərazi itirildi;
- 11.557 nəfər döyüş əməliyyatları zamanı şəhid oldu;
- 20.000 nəfər həlak oldu;
- 4.866 nəfər itkin düşdü;
- 100.000 nəfər yaralandı;
- 50.000 nəfər müxtəlif dərəcəli xəsarətlər alaraq əlil oldu;
- 1.000.000-dan artıq insan öz yurd-yuvalarını tərk etmək məcburiyyətində qaldı. BMT-nin “Qaçqınların işləri üzrə Ali Komissarının İdarəsi”-

nin hesabatına əsasən dünyada hər 135 nəfərdən biri qaçqındırsa, Azərbaycanda bu göstərici hər 8 nəfərdən biridir.

- 900 yaşayış məntəqəsi, 130.939 ev, 2.389 sənaye və kənd təsərrüfatı obyektı, 1.025 təhsil, 798 səhiyyə ocağı, 1.510 mədəniyyət müəssisəsi, 5.198 km. avtomobil yolları, 348 körpü, 7.568 km. su və 76.940 km. elektrik xətlərinin dağıdılmışdır.

Erməni təcavüzkarları işğal olunmuş ərazilərdə Azərbaycanın mədəni irsini təşkil edən mədəniyyət obyektlərini xüsusi qəddarlıqla məhv etmişlər. 12 muzey və 6 rəsm qalereyası, tarixi əhəmiyyətli 9 saray qarət edilmiş və yandırılmışdır. Nadir və tarixi əhəmiyyətli 40.000 muzeyin sərvəti və eksponatı talan olunmuş, 44 məbəd və 62 məscid təhqir edilmişdir. Dağıdılan və yandırılan 927 kitabxanada 4.600.000 kitab və misilsiz əlyazma nümunələri məhv edilmişdir.⁶²

Bir məsələ də unudulmamalıdır ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi işğalçı siyasət yalnız ərazilərimiz işğalı və mədəni-tarixi abidələrimizin dağıdılması ilə bitməmiş, müxtəlif üsullarla “ekoloji terror²⁴ müharibəsi” fazasına transformasiya olunaraq davam etdirmişdir. Məqsədli şəkildə flora və faunanın məhv edilməsi, işğal altında olan ərazilərdə yanğınlar törədilərək vətəndaşlarımızın kənd təsərrüfatına yararlı ərazilərinə keçirilməsi, şirin su qaynaqlarının kimyəvi, bioloji və radioaktiv maddələrlə çirkləndirilməsi, irriqasiya²⁵ sistemlərində beynəlxalq hüququn fundamental əsaslarının təmin olunmaması, Azərbaycanın ekoloji tarazlığının pozulması isə erməni ekoloji terror siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir.

Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına görə işğal nəticəsində 2 qoruq, 4 yasaqlıq dağıdılmış, 269.000 ha meşə sahəsi qəddarcasına qırılmış, həmin ərazilərdə yaşayan və adı Azərbaycan

---

⁶² İşğal altında qalmış Azərbaycan ərazilərində yerləşən tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 32 sayılı 02.08.2001 tarixli qərarından çıxarış http://www.armenianvandalism.az/az_general.html (son baxılma tarixi:05.02.2015)

²⁴ Ekoloji terror konkret ölkə tərəfindən və ya şəxs tərəfindən digər ölkənin flora və faunasına zərər yetirməklə, təbii sərvətlərini məhv etməklə, bilərəkdən vurulan ziyandır.

²⁵ Irriqasiya rütubəti az olantorpaqların məhsuldarlığını artırmaq üçün onların süni surətdə suvarılmasıdır.

Respublikasının “Qırmızı Kitabı”-na düşmüş heyvanların 4 növü, quşların 8 növü, balıqların 1 növü, amfibiya²⁶ və sürünənlərin 3 növü, həşəratların 8 növü, bitkilərin isə 27 növü olmaqla, nadir bitki və heyvanat aləmi məhv edilmişdir. Eyni zamanda, təbii sərvətlərlə zəngin faydalı qazıntı yataqları da işğal altındadır. İşğal olunmuş ərazilərdə 155 müxtəlif növ faydalı qazıntılar yataqları, o cümlədən 5 qızıl, 6 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 19 üzlük daşı, 10 mişar daşı, 4 sement xammalı, 13 tikinti daşları, 1 soda istehsalı üçün xammal, 21 pemza²⁷ və vulkan külü, 10 gil, 9 qum-çınqıl, 5 tikinti qumu, 9 gips, gəc, 14 əlvan bəzək daşları olan əqiq, yəşəm, oniks, cad, 11 şirin yeraltı su və 10 mineral su yataqları yerləşir.⁶³

Ermənistanın hidrosiyasəti isə öz ölkəsini bürüyən sosial-iqtisadi problemlərin aradan qaldırılmasından daha çox Azərbaycan Respublikasında şirin su çatışmazlığının ekoloji fəlakət həddinə çatdırılmasına, transsərhəd çayların su ehtiyatlarından siyasi təsir vasitəsi kimi istifadə olunmasına yönəldilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, işğal altındakı torpaqlarımızda ekoloji əhəmiyyətə malik Böyük Alagöl, Kiçik Alagöl, Zaxagöl, Canlıgöl, Qaragöl, Alagöl, Işıqlı Qaragöl kimi göllər antropogen təsirə məruz qalmışdır. Bu göllərin qidalanması qar və yeraltı sular hesabına təmin olunsay da, burada iri nasos stansiyaları quraşdırılması göl sularının çirklənməsi və quruması təhlükəsinə səbəb olmuşdur. Bundan başqa, Laçın rayonu ilə Ermənistanın Gorus rayonu arasında yerləşən Işıqlı Qaragöl gölünün ətrafında ermənilərin məskunlaşması və göl suyundan suvarma məqsədləri üçün istismarı göl suyunun azalmasına gətirib çıxarmışdır.

Hal-hazırda Laçın rayonun ərazisində yerləşən dünya şöhrətli qırmızı palıd ağacından konyak istehsalında çəllək kimi istifadə olunur. Rayonun Piçənis və Hacısamlı meşələrində 4.000 ha-dan artıq sahəni əhatə edən palıd ağacları Fransaya satılır. Qoz ağaları isə mebel istehsalı üçün İrana göndərilir.

Zəngilan rayonunda yerləşən və Avropada yeganə təbii çinar meşəsi də kütləvi şəkildə məhv edilir. Bəsitçay vadisində 117 ha sahəni əhatə edən meşənin 107 ha

⁶³ http://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m2_8.pdf (son baxılma tarixi:18.12.2014)

²⁶ Amfibiya həm suda, həm də quruda yaşayan canlı orqanizmlərdir.

²⁷ Pemza süngər daşdır.

ərazisi Bəsitçay Dövlət təbiət qoruğuna məxsusdur. Qoruq 1974-cü ildə mərhum akademik Həsən Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Burada 1500 yaşlı, 53 metr hündürlüyü, 4 metr diametr gövdəsi olan xüsusi əhəmiyyətli nadir çinar meşələri xüsusi rejimlə qorunurdu. Ermənilərin həyata keçirdiyi kütləvi məhv nəticəsində “Şərqi çinari” adlanan bu ağacların sayı kəskin dərəcədə azalmış və Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı kitabı”-na daxil edilmişdir. Əsrlərin yadigarı olan çinar ağacları ermənilər tərəfindən qırılır və məhv edilir. Zəngilan rayonunda çinar meşəsinin yerləşdiyi ərazidə ermənilərin açdığı və fasiləsiz olaraq fəaliyyət göstərən ağac emalı sexiində yalnız çinar ağacı deyil, qoz, palıd ağacları da xammal kimi istifadə olunur. Kütləvi şəkildə qırılan ağacların izini itirmək üçün onun kökünə partlayıcı maddə qoyub dağıdılır, sonra isə yandırılır.

Daha bir fakt Zəngilan rayonunun Muğanlı kəndində 100 milyon dollar dəyərində yeni ağac emalı zavodu tikilməsidir. Zavodun nizamnaməsində əsas xammal bazası Araz çayından axıb keçən ağaclar göstərilə də, zavodun istifadəyə verilməsinin başlıca məqsədi Zəngilanın və ətrafdakı digər işğal edilmiş rayonların meşələrinin kökünün kəsilməsidir. Əlbəttə ki, başlıca zərbə yenə də çinarlara dəyir.⁶⁴

Füzuli rayonunun Seyidmahmudlu və Qaraxanbəyli kəndlərinin arasında yerləşən ərazisində yoluxucu xəstəlikləri tədqiq etmək məqsədi ilə xüsusi laboratoriya yaradılmışdır. Ən dəhşətli hal odur ki, tədqiqatlar azərbaycanlı əsirlərin orqanları üzərində aparılır, infeksiyon mənşəli qalıqlar isə Köndələnçaya axıdılır.⁶⁴

İstifadəyə yararlı su ehtiyatları, su anbarlarından 1964-cü ildə tikilən Xaçıncay, 1965-ci ildə tikilən Qanlı Göl, 1977-ci ildə tikilən Arpaçay və 1962-ci ildə tikilən Ağdamkənd su anbarları, çayların, göllərin böyük hissəsi erməni təcavüzü nəticəsində ermənilərin əlinə keçmişdir. Bugün isə həmin su anbarlarının, xüsusilə Sərsəng su anbarının texniki vəziyyətinin qənaətbəxş olmaması Azərbaycan üçün real təhlükə mənbəyidir.

⁶⁴ <http://azecology.az/az/qarabag/1544-199inar-me351601sini-m601hv-edir1601r.html>
(son baxılma: tarixi:10.12.2014)

⁶⁴ http://anl.az/down/meqale/bizim_yol/2011/dekabr/218272.htm (son baxılma tarixi:25.12.2014)

Hazırda işğal altında olan Ağdərə rayonunda yerləşən Sərsəng su anbarı 1976-cı ildə inşa olunmuşdu. Ümumi su tutumu 560 milyon m³, hündürlüyü 125m.-dir. Bu, respublikada ərazisində ən hündür bənddir. I Qarabağ müharibəsi baş verməmişdən əvvəl Tərtər çayının suyu bu anbarda yığılır və çaydan çəkilmiş kanallar vasitəsi ilə Ağdam, Ağcabədi, Bərdə, Goranboy, Tərtər, Yevlax rayonlarının təqribən 120 min hektara yaxın əkin sahələrini suvarma suyu ilə təmin olunurdu. 20 ildən artıqdır ki, işğal altında olan anbarın baxımsızlıqdan dağılma təhlükəsi yaranmışdır. 125 metr hündürlükdə yerləşən bəndin qəzalılıq vəziyyətə olması, anbarın isə qəza və ya təxribat nəticəsində dağılması Azərbaycanın 5 rayonunun 400.000 nəfərlik sakininin kütləvi şəkildə həyatının itirilməsi deməkdir.⁶⁵

Bundan başqa, işğalçılar qış mövsümündə anbarın suyunu buraxır, nəticədə süni şəkildə sellər yaranmış və təmas xəttinin kənd təsərrüfatı məhsulları əkilmiş sahələri su altında qalır. Süni daşqın və quraqlıqlar Azərbaycanın düzən bölgələrində ekoloji gərginliyə səbəb olmaqla yanaşı, əhəlinin və kənd təsərrüfatı sahələrinin şirin suya olan tələbatının ödənilməsində ciddi çətinliklər törədir. Yay mövsümündə isə suyun qarşısı bilərəkdən kəsilir, beləliklə, bitki örtüyü quruyur, əkilmiş məhsullar isə məhv olur. Torpaqlar isə suvarılmadığından çatlar yaranır, üst münbit qat külək vəitəsi ilə daşınır, yağınlar yaranır, torpaq məhsuldarlığını itirir, bir sözlə, relyef formaları məhv olur. Bununla da, ekoloji diversiyaya yaranır.

Suyun daima verilməməsinin yaratdığı digər problem qurunt sularının səviyyəsinin aşağı düşməsidir. Nəticədə suvarma suyunun təmin olunması zamanı istifadə olunan artezian quyularında su 20-30 metrdən çıxarıldısa, indi 150 metrdən çıxarılır. Bu isə iqtisadi ziyana gətirib çıxarır.

Digər tərəfdən, əhəliyə və torpağa daha çox zərər yetirmək üçün məişət tullantıları, kimyəvi maddələr, sənaye müəssisələrinin çirkab suları təmizlənmədən Tərtər çayına axıdılır. Beləliklə, Sərsəng su anbarından gələn suyun tərkibi zərərli

⁶⁵ A.Qurbanov "Hidroböhran, hidromünaqişələr və hidrostrategiya" Bakı-2013, səh [135-136]

biogen və kimyəvi maddələrlə zəngin olur. Bu isə kütləvi şəkildə dəri-zöhrəvi, mədə-bağırsaq xəstəliklərinin yaranmasına səbəb olur.

Sərsəng su anbarında baş verə biləcək faciəni dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmaq üçün məsələ Avropa Şurası Parlament Assambleyasında qaldırılmış, humanitar fəlakətə gətirib çıxaracaq məsələyə dünya ictimaiyyəti kəskin reaksiya verməyə və həssaslıq göstərməyə səslənilmişdir. 3 iyul 2013-cü ildə Avropanın 18 ölkəsini təmsil edən 45 deputatın imzası ilə qətnamə təklifi ilə AŞPA-nın Sədarət Komitəsinə müraciət olundu. 1 sentyabr 2013-cü ildə “Azərbaycanın işğal altında olan ərazisindəki Sərsəng su anbarının təhlükəli vəziyyətinin yarada biləcəyi humanitar fəlakətə dair” qətnamə təklifini təsdiqləndi.⁶⁶ Sənəddə işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində yerləşən su təchizatı və irriqasiya sistemlərinin beynəlxalq hüququn fundamental prinsipləri pozulmaqla Ermənistan tərəfindən qeyri-qanuni blokada edilməsi faktı kəskin şəkildə pislənir və Ermənistanın gücdən bu şəkildə sui-istifadə etməsi qeyri-insani davranış hesab olunurdu. Assambleya Ermənistan hərbi qüvvələrini su anbarı və bütün əlaqəli irriqasiya sistemləri üzərindəki qeyri-qanuni nəzarəti əvvəlki beynəlxalq qətnamələrə uyğun şəkildə Azərbaycan hakimiyyətinə təhvil verməyə çağırmışdır. Qətnamə hər hansı hərbi təxribat planlarının qarşısını almaq və cari şərtlərdə kütləvi insan itkilərinə səbəb olacaq hər hansı qəza və ya təbii fəlakətə hazır olmaq məqsədilə beynəlxalq ictimaiyyəti dərhal tədbir görməyə səsləmişdir.⁶⁷

Məsələnin həlli istiqamətində atılmış digər addım 10 dekabr 2014-cü ildə Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası (AVCIYA), “İnsan Hüquqları XXI əsr Azərbaycan Fondu” və “İnsan Hüquqlarına dair Beynəlxalq Standartların Təsbiti üzrə Birgə İşçi Qrupu”, jurnalistlərin və Azərbaycan Respublikasında akkreditasiya olunmuş diplomatik korpusun nümayəndələrinin iştirakı ilə “Sərsəngə yürüş” adı altında Sərsəng su anbarının işğalından ən çox əziyyət çəkən Tərtər rayonuna və onun bir sıra kəndlərinə səfər etmişlər.

⁶⁶ A.Qurbanov “Hidroböhran, hidromünaqişələr və hidrostrategiya” Bakı-2013, səh [135-136]

⁶⁷ <http://sarsang.org/xeber/213-azrbaycann-ial-altnda-olan-razisindki-srsng-su-anbarinn-thlkli-vziyyetininyarada-bilcyi-humanitar-flakt-dair-qtnam-tklifi.html>

Bugün Ermənistan hökuməti Azərbaycana qarşı yürütdüyü ekoloji terror siyasətini yalnız işğal olunmuş ərazilərdə deyil, işğal altında olmayan ərazilərdə də həyata keçirir. Belə ki, erməni işğalçıları tərəfindən təmas xəttində yerləşən Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər və Xocavənd rayonlarının əraziləri düşünülmüş şəkildə od vurularaq yandırılır. Yanğınlar ermənilərin nəzarətində olan min hektarlarla əraziləri əhatə etməklə, digər ərazilərə də yayılaraq ətraf mühitə və canlı təbiətə ciddi ziyan vurur. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Ermənistan ordusunun əsgərləri tərəfindən qəsdən törədilmiş yanğınlar nəticəsində 96.000 ha otlaq, biçənək və yaşıllıqlar, həmçinin meşə sahələri yanaraq məhv olmuş, torpağın üst münbit qatı yararsız hala düşmüşdür. Yanğınlar zamanı ətraf mühitə 176 milyon manat məbləğində ziyan dəymişdir.

Hər iki ölkənin ərazisində yerləşən və sularından əhalinin tələbatını ödəmək üçün istifadə edilən şirin su qaynaqlarının, xüsusi ilə Kür və Araz çaylarının qollarının insan orqanizminə zərərli maddələrlə çirkləndirilməsi də ekoloji terror siyasətinin digər formasıdır. Kür və Araz çaylarının hövzələri hüdudlarında yerləşən Ermənistan Gorus və Sisyanın sənaye müəssisələrinin tullantılarını Həkəri çayı vasitəsilə, Qacaran və Qafanın mis-molibden emalı kombinatlarının zəhərli tullantılarını isə Oxçu çayı vasitəsi ilə Araz çayına axıdır. Dağ-mədən kombinatlarının yüz min tonlarla qatı turş suları, ağır metal duzları və başqa tullantıları Oxçuçayı hədsiz dərəcədə çirkləndirmişdir. Ayrı-ayrı vaxtlarda suyun tərkibində misin miqdarı 25-50 dəfə, fenolların miqdarı mütəmadi olaraq normadan 6-15 dəfə artıq olmuşdur. Alüminium, sink, titan, bismut və s. çirkləndirici elementlərə də Oxçuçayda daim rast gəlinir. Allahverdi-Şamlıq mədənlərinin tullantıları isə Debet çayı vasitəsilə Kür çayına axıdır.⁶⁸

Digər tərəfdən, Ermənistan Araz boyu yerləşən yaşayış məntəqələrinin və sənaye müəssisələrinin tullantı sularını iri borulardan ibarət qapalı sistemdə toplayıb Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sədərək rayonu ilə həmsərhəd olan Surenavan kəndi ərazisindən Araza axıdılır. Bunun nəticəsidir ki, Ermənistanla

⁶⁸ Q. Məmmədov, M. Xəlilov "Ekologiya, ətraf mühit və insan" Bakı-2006, səh [362-364]

Naxçıvan MR arasında (Sədərəklə Surenavan kəndi) Arazın suyunda fenollar 220-1160 dəfə, ağır metalların duzları 36-44 dəfə (mis, molibden və s.) azot-fosfor duzları 26-34 dəfə, xloridlər 28 dəfə, neft mənşəli karbohidrogenlər 73-113 dəfə ziyansız qatılıqdan yüksəkdir.⁶⁹

Goranboy rayonunun Tapqaraqoyunlu kəndində yerləşən İnciçay çayında qeydə alınmış çirklənmə erməni ekoloji terrorunun digər nümunəsidir. Mənbəyi Murovdağdan, mənsəbi işğal olunmuş Gülüstan və Talış kəndlərindən keçən çay 19 noyabr 2010-cu il saat 14.00-15.00 radələrindən kimyəvi maddələrdən ibarət qatı köpüklə çirkləndirilmişdir. Tapqaraqoyunlu kənd sakinlərinin yeganə su mənbəyi olan çayda yaşanmış problemlə bağlı Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinə məlumat verilmişdir. Mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi üçün nazirliyin mütəxəssislərindən ibarət operativ qrup mobil cihazlar vasitəsi ilə ölçmə işləri aparmış, götürülmüş su nümunələrində təhlillər aparılmışdır. Nazirliyin analitik laboratoriyasında aparılmış analiz nəticələrinə əsasən İnciçay çayının suyunda zərərli çirkləndiricilərdən olan səthi sintetik üzvü maddələrin miqdarı, azot, xüsusilə amonium və metal birləşmələrinin miqdarı normadan dəfələrlə artıq olmuşdur.⁷⁰

Mövcud vəziyyət Qazaxın Cəfərli kəndində yerləşən Ağstafaçay su anbarında da qeydə alınmışdır. 1969-cu ildən istismara verilmiş anbar Qazax, Ağstafa, Tovuz və Şəmkir rayonlarının 57 min hektar əkin sahələrinin suvarılmasında və Qazax rayonunun əhalisini içməli su ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə edilir. Anbarın suyunu təmin edən çaylar isə Ermənistanın İcevan rayonunda yerləşən Bentonitgil, Tütün Fermentasiya zavodu, Xalçaçılıq müəssisəsi və Dilicanda fəaliyyət göstərən hərbi zavod öz tullantıları vasitəsi ilə çirkləndirilir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Ətraf Mühit üzrə Milli Monitoring Departamentinin 6 mart 2015-ci ildə çaylarının çirklənmə vəziyyətini öyrənmək məqsədi ilə aparılan monitorinqlərində suyun tərkibindəki spesifik çirkləndiricilərdən-fenolun miqdarı Şıxlı-2 məntəqəsində normadan 4.2, Ağstafaçayda 3.6, Ağstafaçay su anbarında isə

⁶⁹ A.Qurbanov "Hidroböhran, hidromünaqişələr və hidrostrategiya" Bakı-2013, səh [134]

⁷⁰ <http://www.eco.gov.az/news.php?id=5142> (son baxılma tarixi:08.02.2015)

4 dəfə çox olduğu aşkarlanmışdır. Kəskin iyə malik fenol turşusunun tibbdə az miqdarda olmaq şərti ilə dezinfeksiya zamanı istifadə olunduğunu və fenol buxarı ilə nəfəs aldıqda selikli qişanı zədələndiyini, dəriyə təmas olduqda ağır yanıqlar əmələ gətirdiyini, qida yoluna düşdükdə isə qaraciyər və böyrəkləri zədələdiyini nəzərə alsaq, təhlükənin nəticələrini müəyyən etmək elə də çətin deyil.

Azərbaycan sularına qarşı həyata keçirilən ekoloji terror siyasəti balıqçılıq sənayesinin də inkişafına mənfi təsir göstərir. Araz çayı üzərində Azərbaycan və İran İslam Respublikasının birlikdə inşa etdirdiyi Naxçıvan ərazisində yerləşən Araz su anbarı balıqçılıq sənayesində mühüm rol oynayır. Çirkli suların, tullantıların birbaşa olaraq Araz çayına axıtılması bu su hövzəsinin dərin hissələrində polisaprob²⁸ orqanizmlərin intensiv inkişafına səbəb olur. Ağır metallar və zəhərli maddələr isə qida vasitəsilə insanlarımızın orqanizmini zəhərləyir.

Keçirilmiş monitoriqlər nəticəsində müəyyən olmuşdur ki, Ağstafaçay və Xramçay çayları Kür çayına qoşulduqdan sonra Kür sularında müxtəlif kimyəvi birləşmələrin, Oxçuçay Araz çayına birləşdikdən sonra isə Araz sularında ağır metalların miqdarı normadan 10-30 dəfə artıq olmuşdur. Mehri, Qacaran, Qafan və Dəstəkert dağ-mədən (metalsafılaşdırma) kombinatlarının yüz min tonlarla qatı turş suları, ağır metal duzları və başqa tullantıları Oxçuçayı hədsiz dərəcədə çirkləndirir. Ayrı-ayrı vaxtlarda suyun tərkibində misin miqdarı normadan 25-50 dəfə, fenolların miqdarı isə mütəmadi olaraq normadan 6-15 dəfə artıq olmuşdur. Alüminium, sink, manqan, titan və bismut çirkləndirici elementlərə Oxçuçayda daim rast gəlinir.⁷¹

Bugün Ermənistanın nəinki Azərbaycan, bütün dünya ölkələrinin faciəsinə səbəb olacaq ən aktual ekoloji problemi “Metsamor AES”-in təhlükəli vəziyyətdə olmasıdır. Ermənistanın paytaxtı İrəvandan 40 km qərbdə yerləşən AES 1979-cu ildə istismara verilmişdir. 1988-ci ildə 25.000 insanın ölümü ilə nəticələnən Spitak

⁷¹ http://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m2_8.pdf (son baxılma tarixi:18.12.2014)

²⁸ Polisaprob su hövzələrinin dərin qatlarında yaşayan üzvi birləşmələrdir.

zəlzələsindən sonra stansiya fəaliyyətini dayandırmış, 1995-ci ildən beynəlxalq etirazlara baxmayaraq, fəaliyyətini bərpa etməklə yanaşı, ikinci reaktorunu da istehsala buraxmışdır.

“Metsamor AES” Azərbaycan və Gürcüstan sərhədlərinə 120 km, İran 60 km, Türkiyədən isə 16 km uzaqlıqda yerləşir və real təhlükə mənbəyidir. Bu isə bir çox səbəblərlə bağlıdır:

- 8 bal gücündə zəlzələyə hesablanaraq inşa edilmiş AES 9 bal gücündə zəlzələ riski olan seysmik ərazidə yerləşir.⁷²
- AES-də müasir AES-lərin heç birində istifadə edilməyən I nəsil VVER sovet reaktorunun quraşdırılmışdır ki, bu texnologiya da baş verəcək hər hansı qəzaya qarşı son dərəcədə zəifdir.
- Hazırda dünyada beş növ atom reaktorundan istifadə edilir, lakin Metsamor AES-də fəaliyyət göstərən sulu qrafitli, kanallı reaktor təhlükəsizlik baxımından xeyli geri qaldığı üçün həmin beşliyə daxil edilmir.
- Stansiyanın fəaliyyəti üçün lazımı uran Rusiyadan Ermənistana Cənubi Qafqaz hava yollarından istifadə ilə daşınır. Bu isə çox kiçik bir səhvin regionda II Xerosima faciəsinin yaşanması deməkdir.⁷³

Fəaliyyətinin ilk 10 ilində 150-dən çox qəzanın yaşandığı stansiyanın ətrafında hal-hazırda 5 tektonik çat var. Onlardan ən yaxını stansiyaya 500 m, digərləri isə 16 km və 34 km məsafədə yerləşir. O da nəzərə alınmalıdır ki, “Metsamor AES”-də baş verə biləcək hər hansı hadisə zamanı Azərbaycan hökumətinə evakuasiya üçün 24 saatdan da az vaxt qalacaq.⁷⁴ Yaşanacaq faciənin miqyası yalnız Azərbaycanı deyil, bütün Cənubi Qafqaz, Yaxın və Orta Şərq, Avropanın böyük hissəsini əhatə edəcəkdir.

Problemin həlli istiqamətində Azərbaycan tərəfi AŞPA-da məsələ qaldırılmış və buraya təqdim olunması üçün qətnamə layihəsi hazırlanmışdır. Azərbaycan tərəfindən AŞPA-ya təklif olunmuş “Metsamor AES - Cənubi Qafqaz və Avropa

⁷² ⁷¹ <http://azecology.az/az/news/inthecountry/4487-metsamor-8-ballq-zlzly-hesablanb.html> (son baxılma tarixi: 09.02.2015)

⁷³ <http://www.azadinform.az/news/a-92077.html> (son baxılma tarixi:11.02.2015)

⁷⁴ <http://previous.publika.az/?id=8118> (son baxılma tarixi:13.02.2015)

üçün daimi təhlükə” adlı qətnamə layihəsi Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, İsveç, Norveç, Macarıstan, Yunanıstan, Slovakiya, Sloveniya, Bolqarıstan, Serbiya, San-Marino, Polşa, Andorra kimi 20 ölkədən 30 deputat tərəfindən imzalamışdır.

Assambleya isə regionun və Avropanın bugünkü və gələcək təhlükəsizliyini nəzərə almış, “Metsamor” AES-in yerləşdiyi Ermənistanın stansiya ilə bağlı yerləşmə tələbləri və texniki şərtləri qarşılaya bilməməsi məsələsini vurğulayaraq aşağıdakıları tövsiyə etmişdir:

- məsələ ilə bağlı təcili və ətraflı araşdırma aparmaq üçün xüsusi məruzəçinin təyin edilməsi;
- müvafiq ixtisaslı parlamentarilərdən ibarət olan fakt araşdırıcı qrupun formalaşdırılması;
- Ətraf Mühit, Kənd Təsərrüfatı, Yerli və Regional Məsələlər üzrə Komitədən, Hüquqi Məsələlər və İnsan Hüquqları üzrə Komitədən məsələ ilə bağlı tanınmış mütəxəssislərin iştirakı ilə dialoqun keçirilməsi üçün təcili bazanın formalaşdırılması.⁷⁵

Bundan başqa, Azərbaycan və Türkiyə dövlətləri dəfələrlə Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyinə müraciət edərək, AES-in region üçün real təhlükə mənbəyi olduğunu bildirmişlər, lakin Ermənistan rəhbərliyi heç bir müraciəti nəzərə almamaqda davam edir.

2004-cü ildə isə Avropa İttifaqı “Metsamor AES”-in bütün bölgə üçün təhlükə olduğunu nəzərə alaraq, stansiyanı 2011-ci ildən gec olmayaraq bağlanmasını tələb etmiş, Ermənistanın enerji ehtiyaclarını ödəmək üçün isə 200 milyon avro verməyə hazır olduğunu bildirmişdir. Qarşı tərəfin 1 milyard avro tələbi səbəbindən razılaşma baş tutmadı. Buna qarşılıq olaraq, Ermənistan “Metsamor”-u 2016-cı ilədək, uzaq perspektivdə isə 2031-ci ilədək istifadə etmək niyyətində olduğunu gizlətmədi. Enerjiyə olan tələbatının 40%-ni bu AES vasitəsi

⁷⁵ <http://ganirapashayeva.com/2012/06/28/metsamor-atom-elektrik-stansiyasi-c%C9%99nubi-qafqaz-v%C9%99-avropa-ucun-daimi-t%C9%99hluk%C9%99-adli-q%C9%99tnam%C9%99-layih%C9%99si-aspas-nin-burosunda-v%C9%99-avropa-surasini/> (son baxılma tarixi:17.02.2015)

ilə qarşılayan Ermənistan hökumətinin problemin həllində qeyri-konstruktiv mövqeyi problemin həllinin qarşısını alır.⁷⁶

“Metsamor AES”-in Azərbaycan üçün təhlükəsi bununla da bitmir. Belə ki, “Metsamor AES”-in radioaktiv tullantıları Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarında basdırılır. Ermənistanın təhlükəli tullantılarının işğal olunmuş Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının ərazisinə göndərdiyini təsdiq edən sənədlər isə Azərbaycan təmsilçiləri tərəfindən AŞPA-ya təqdim edilsə də, bugünə qədər lazımi nəticə alınmamışdır.⁷⁷

Göründüyü kimi, beynəlxalq hüquq normalarına, əxlaq meyarlarına zidd olan hidrodiversiya və hidroterror aktlarında, ekoloji təxribatlarda Ermənistanın etnik təmizləmə siyasətinin təzahürləri getdikcə özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Praktiki olaraq, Ermənistan ərazisindən Azərbaycana istiqamətlənən transsərhəd çaylar üzərində sutəmizləyici qurğular yoxdur. Hər il buradan sənaye, kənd təsərrüfatı və məişət tullantıları məqsədli şəkildə təmizlənmədən həmin çaylara axıdılır. Tullantıların tərkibindəki neft məhsulları, fenollar, ağır metallar Azərbaycanda əhalinin sağlamlığına, milli genofonda, ekologiyaya ciddi ziyan vurmaqdadır .

İşğal olunmuş ərazilərdə erməni işğalçılarının canlı təbiətə qarşı yönəlmiş əməlləri barədə Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən “Avropa Vəhşi Təbiətin və Təbii Ətraf Mühitin Mühafizəsi üzrə Bern Konvensiyası”-nın Baş Katibinə, “Biomüxtəliflik üzrə Konvensiyası”-nın İcraçı Katibinə, BMT-nin “İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası”-nın Katibliyinə, “Təbiətin və Təbii Sərvətlərin Mühafizəsi üzrə Beynəlxalq Birliyi”-nin Prezidentinə rəsmi müraciətlər edilmiş, beynəlxalq təşkilatların diqqətinə bu istiqamətdə təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsinin zəruriliyi çatdırılmışdır. Görülən tədbirlərə baxmayaraq, problem bugünə kimi həll edilməmişdir.

⁷⁶ <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=54859> (son baxılma tarixi:17.02.2015)

⁷⁷ http://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m2_8.pdf (son baxılma tarixi: 19.02.2015)

3.2 BMT-nin “İqlim dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Kioto

Protokolu” və Azərbaycanın bu protokola qoşulması.

Davamlı və dinamik iqtisadi inkişafa nail olmaq, əldə olunmuş iqtisadi nailiyyətlərin xalqın sosial rifahının inkişafı istiqamətində istifadə olunması Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi siyasətinin başlıca prinsiplərindən biridir. İnkişafın davamlılığının təmin edilməsi üçün iqtisadi fəaliyyət zamanı lokal, regional və qlobal səviyyədə yaranmış ekoloji problemlərin həlli də diqqətdən kənar qalmamalıdır. Qlobal ekoloji problemlər kontekstində milli səviyyədə təlabatların qiymətləndirilməsi, ətraf mühitin müdafiəsi istiqamətində idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və müasir qanunvericilik bazasının yaradılması, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin genişləndirilməsi ilə mühüm layihələrin həyata keçirilməsində iştirak isə Azərbaycan ekoloji siyasətinin mühüm aspektlərindəndir.

Azərbaycan Respublikası Konstitutsiyasına əsasən Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur. Beynəlxalq müqavilələrin bağlanması hüququ isə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məxsusdur. Bundan başqa, beynəlxalq konvensiyalardan irəli gələn məsələlərin həlli üçün Prezidentin sərəncamı ilə dövlət və mərkəzi icra orqanları təyin olunur. Ekoloji problemlərin həlli istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, “İDEA İctimai Birliyi” də mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir. Həmçinin ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin göstərişi ilə 2010-cu ili Ekologiya ili” adlandırmışdır.

Bütün bu siyasətin davamıdır ki, bugün Azərbaycan ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində BMT-nin “Ətraf Mühit Proqramı”, “İnkişaf Proqramı”, Ümumdünya Vəhşi Təbiət Fondu, Qlobal Ekoloji Fond və s. ekoloji təşkilatlarla əməkdaşlığı davam etdirir və problemin birgə həlli ilə bağlı 20-dən çox konvensiyaya qoşulub. Qlobal iqlim dəyişikliyi kimi dünyanın ən aktual ekoloji problemlərinə qarşı

mübarizə aparən BMT-nin “İqlim dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Kioto Protokolu” bu sənədlərdən sadəcə biridir.

Protokolun hazırlanması istiqamətində ilkin addım 1988-ci ildə BMT tərəfindən dünyanın 300 aparıcı klimatoloq aliminin daxil olduğu “İqlim Dəyişməsi Problemləri üzrə Hökumətlərarası Ekspert Qrupu”-nun yaradılması ilə atıldı. Elə həmin il Kanadanın Toronto şəhərində alimlər və siyasətçilər atmosfərə karbon qazı atılmalarının azaldılması yollarını müzakirə etdilər. 1992-ci ildə isə dünyanın 150 ölkəsi tərəfindən Rio-de-Janeyroda BMT-nin “İqlim dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Konvensiyası” imzalandı. Sənəddə qlobal istiləşməsinin mənfi nəticələrinin qarşısını almaq üçün cəhdlərin beynəlxalq səviyyədə birləşməsinin zəruri olduğu göstərildi. Atmosferə istilik effekti yaradan qazların konsentrasiyasını stabilləşdirmək isə Konvensiyanın əsas məğzini təşkil edirdi.

11 dekabr 1997-ci ildə 192 dövlətin iştirakı ilə Yaponiyanın Kioto şəhərində iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı sayca III konfrans keçirildi. Konfransın sonunda “İqlim dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Kioto Protokolu” qəbul edildi. Protokolun 8 il sonra qüvvəyə mindi. Buna səbəb 25-ci maddə ilə əlaqələndirilir. Həmin maddəyə əsasən Konvensiya imzalayanların ən az 55-i, hansı ki, payına ümumi karbondioksidi tullantılarının minimum 55%-i düşən inkişaf etmiş sənaye ölkələri qrupuna daxil olan ölkələr tərəfindən təsdiq edildikdən 90 gün sonra qüvvəyə minir. Bu göstərici 18 oktyabr 2004-ci ildə Rusiyanın protokola qoşulması ilə tamamlandı. Beləliklə, 16 fevral 2005-ci ildə protokol qüvvəyə mindi. ABŞ isə protokolu ratifikasiya etmədi. Kanada və İslandiya 2002-ci ildə protokola qoşulan ölkələr oldu.

“Kioto protokolu”-na əsasən:

- Protokolu imzalayan dövlətlər iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə 2 qrupa ayrılır. İEO “Ek1”, İEOÖ isə “Ek2” qrupunu təşkil edir. Birinci qrupa daxil olan 38 ölkə qlobal iqlim sistemə təhlükəli antropogen müdaxilənin qarşısını almaq üçün 5 adda maddənin-karbondioksid, metan, azot qazları, kükürd və sulfat turşusunun miqdarını azaltmaq öhdəliyini yerinə

yetirməlidirlər. İkinci qrup ölkələri isə yalnız hər il atmosfərə buraxdıqları və istixana effekti yaradan qazların miqdarı barədə təşkilata hesabat verməlidirlər. Eyni zamanda, inkişaf etməkdə olan ölkələr inkişaf etmiş ölkələrə öz öhdəliklərini yerinə yetirməkdə kömək etməlidirlər.

- 2012-ci ilədək istixana effekti yaradan qazların, xüsusilə karbon qazının miqdarı protokola qoşulmuş, dünyanın sənaye cəhətdən güclü inkişaf etmiş 38 ölkəsi tərəfindən hər il ümumilikdə 5% azaldılaraq 1990-cı il qeydə alınan səviyyədən aşağı səviyyəyə çatdırılacaq. Bu göstərici İslanidiyada 10%, Aİ ölkələrində 8%, Avstraliyada 7%, Yaponiyada isə 6% olacaq.
- İstixana effekti yaradan qazları atılmaları üçün kvotalar nəzərdə tutur, yəni protokolu imzalamış ölkənin hər biri atmosfərə yalnız müəyyən miqdara qədər istixana qazı atacağını öhdəsinə götürür. Kvota həddini keçməyə məcbur olan ölkələr və ya şirkətlər atılmaları kvotada göstərildiyindən az olan ölkələrdən və yaxud şirkətlərdən atmosfərə əlavə atılmalar üçün pulla icazə ala bilərdilər.
- Nəqliyyatda bioyanacaqdan istifadə olunacaq.
- Sənayedə və məişətdə tullantıların məhv edilməsi qaydaları ətraf mühitin qorunması prinsipləri əsasında qurulacaq.
- Atmosferə atılan metan və karbondioksidin miqdarının azaldılması üçün alternativ enerji mənbələrinədən istifadə olunacaq.
- Daha çox təbiətə zərər verən yanacaqdan istifadə edən şəxslər və müəssisələrində istehsal zamanı atmosferdə normadan çox karbon qazının artmasına səbəb olan rəhbərlərdən daha çox miqdarda vergi alınacaq.
- Öhdəliklərin yerinə yetirilməsində Kioto Protokolunun üç çevik mexanizmi (Karbon ticarəti, Birgə həyata keçirmə və Təmiz inkişaf mexanizmi) yardımçı rolunu oynayacaq.

- Qaydalara əməl etməyən ölkələr sənəddə nəzərdə tutulmuş fərdi azaltma hədəflərinə daha 30% əlavə olunması ilə cəzalandırılacaq.⁷⁸

Protokolun müddəti 2012-ci ilədək nəzərdə tutulsa da, AB-nin 28 üzvü, Avstraliya, Belarusiya, İspaniya, Qazaxıstan, Lixtenşteyn, Ukrayna kimi ölkələr məcburi öhdəliklərini yerinə yetirmədi. Belə olduğu halda, 2012-ci ildə protokola “Doha düzəlişi” adlı düzəliş əlavə olundu. Düzəlişə əsasən protokolun müddəti daha 5 il uzadıldı. Nəticədə birinci mərhələdə öhdəliyini tamamilə yerinə yetirmiş Yaponiya, Yeni Zelandiya, Rusiya ikinci mərhələdə iştirak etmək istəmədilər. Kanada isə ümumiyyətlə protokoldan çıxdığını bildirdi.

2014-cü ildə Limada keçirilmiş görüşdə isə atmosferdə karbondioksidin yaranmasına səbəb olan bütün səbəbkarlar protokola qoşulmağa çağırıldı. ABŞ, Çin, Hindistan açıq şəkildə protokola qoşulmayacaqlarını bildirdilər.⁷⁹

Azərbaycan Respublikası isə 1995-ci ildə BMT-nin “İqlim dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası”-nı ratifikasiya etmiş, 2000-ci ildə Konvensiyaya əlavə olunan “Kioto protokolu”-nu imzalamışdır. Konvensiyadan irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün “Azərbaycan Respublikası tərəfindən 1995-ci il yanvarın 10-da təsdiq edilmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına uyğun Azərbaycan Respublikasının qəbul etdiyi öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsinə dair tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 30 aprel tarixli 560 nömrəli Sərəncamı ilə İqlim Dəyişmələri üzrə Dövlət Komissiyası yaradılmışdır. Konvensiyanın tərəfi kimi Azərbaycan iqlim dəyişmələrinin gözlənilən təsirinin azaldılmasına yönəlmiş milli və regional proqramların hazırlanması, həyata keçirilməsi və nəşr etdirilərək ictimaiyyətə çatdırılması kimi öhdəliklər götürmüşdür.

Konvensiyanın şərtlərinə uyğun olaraq, 1998-99-cu illərdə “İqlim dəyişmələri üzrə birinci milli məlumatlar layihəsi”-nin I mərhələsi, 2000-ci ildə isə II mərhələsi

⁷⁸ “Kyoto Protokol”, Chapter II- IV

http://unfccc.int/resource/docs/publications/08_unfccc_kp_ref_manual.pdf, (Son baxılma tarixi:20.02.2014)

⁷⁹ “Kyoto Protokol”, Chapter VI (Son baxılma tarixi:20.02.2014)

yerinə yetirilmişdir. Layihənin I mərhələsi çərçivəsində Respublika ərazisində müasir iqlim dəyişmələrinin tendensiyası müəyyən edilmiş, gözlənilən iqlim dəyişmələrinin ssenariləri (5 ssenari) hazırlanmışdır. Eyni zamanda, iqlim dəyişikliklərinin neqativ təsirləri nəticəsində baş verə biləcək itkilərin azaldılması üçün milli adaptasiya planı, qlobal istiləşməyə səbəb olan parnik qazlarının milli kadastrı, parnik qazlarının tullantılarının azaldılmasına dair milli fəaliyyət planı hazırlanması bu sahədə görülən digər tədbirlər idi. Layihənin II mərhələsində Azərbaycan Respublikasında parnik qazlarının azaldılması üçün texnologiyalara milli tələbat müəyyənləşdirilmiş, iqlim üzərində sisteməlik müşahidələrin hazırkı vəziyyəti və potensialı qiymətləndirilmişdir.

İqlim dəyişmələri üzrə milli səviyyədə aşağıdakı strateji vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruridir:

- İstilik effekti yaradan qazların tullantılarının statistik hesabatı, qiymətləndirilməsi, mənbələri və toplayıcıları haqqında məlumatların analitik-informasiya sistemlərinin yaradılması;
- Dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün iqtisadiyyata və təbii ekosistemlərə iqlimin təhlükəli təsirləri barədə məlumatların toplanması, təhlili və ümumiləşdirilməsi üzrə dövlət informasiya sisteminin yaradılması;
- İqlim dəyişmələrinin əhalinin sağlamlığına təsirinin qiymətləndirilməsi və müvafiq adaptasiya tədbirlərinin işlənilib hazırlanması;
- Günəş, külək və bioqazdan istilik və elektrik enerjisi alınması imkanı verən ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların Azərbaycana gətirilməsinin stimullaşdırılması;
- Ozondağıdıcı maddələrdən istifadə olunmasının tədricən aradan qaldırılmasının başa çatdırılması.
- Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi.⁸⁰

“Kioto Protokolu”-nun müddəalarının yerinə yetirilməsi istiqamətində Azərbaycan hökuməti tərəfindən aşağıdakı işlər görülmüşdür:

⁸⁰ Gənclərin fəaliyyət qrupları üçün “Ətraf mühit məsələləri barədə məlumatlandırma” və “Ətraf mühit və ekoloji layihələrin hazırlanması” mövzusunda təlim materialı Bakı-2012, səh [8]

- Ölkədə istilik effekti verən qazların qeydiyyat sistemi yaradılmışdır;
- BMT-nin “İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası”-ndan irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin səmərəli təşkil edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il tarixli Sərəncamı ilə Dövlət Komissiyası yaradılmışdır;
- Bu günə kimi emissiyaların azaldılması istiqamətində 25 layihə ideyası təklifi işlənilmiş və Konvensiya Katibliyinə təqdim olunmuşdur;
- Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyində Milli Səlahiyyətli Orqanın Katiblik funksiyasını yerinə yetirmək üçün İqlim Dəyişmələri Mərkəzi yaradılmışdır;
- Konvensiyadan irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsini özündə əks etdirən “Alternativ enerji mənbələrindən istifadə haqqında proqram” və “Hidrometeorologiyanın inkişafı haqqında proqram” təsdiq edilmişdir;
- Hökumət Konvensiyanın Katibliyinə təqdim olunacaq ikinci Milli məlumatın hazırlanması prosesini yekunlaşdırır;
- Adaptasiya üzrə Fəaliyyət Planını özündə ehtiva edən “İqlim Dəyişmələri üzrə Milli Proqram”-ın hazırlanmasına başlanılmışdır;
- Azərbaycan Respublikası Kiotodan sonrakı dövr üçün danışıqlarda fəal iştirak edir və müəyyən formada öhdəlik götürməsi məsələlərini müzakirə edir.⁸¹

Bundan başqa, protokol qaydalarına əsasən Azərbaycan inkişaf etməkdə olan ölkə qismində protokolun yalnız TİM-də (Təmiz inkişaf mexanizmi) iştirak edir. Protokoldan irəli gələn vəzifələri yerinə yetirmək məqsədilə Azərbaycan Prezidentinin 1 aprel 2005-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi “Kioto Protokolu”-nun TİM üzrə səlahiyyətli orqan təyin edilib və 40-a yaxın layihə təklifi TİM kimi qeydə alınıb.

Ümumiyyətlə, ölkədə istilik effekti yaradan qazlar dünya tullantılarının 0,2 %-dən az olduğundan iqlim dəyişmələri təsirinin yumşaldılması prioritet sayılır. Buna baxmayaraq, bu sahədə Azərbaycanın böyük potensialı var. Potensialın güclü

⁸¹ Gənclərin fəaliyyət qrupları üçün “Ətraf mühit məsələləri barədə məlumatlandırma” və “Ətraf mühit və ekoloji layihələrin hazırlanması” mövzusunda təlim materialı Bakı-2012, səh [9]

olduğu sahələr sırasına neft-qaz, energetika və nəqliyyat sahələri daxildir. Energetika sahəsində yaranmış ekoloji problemlərin həlli məqsədi ilə TİM çərçivəsində enerji səmərəliliyi və yanacaq qənaət, neft və qaz çıxarma sahəsində səmt qazlarının yığılması, böyük şəhərlərdə bərk məişət tullantılardan metanın yığılması, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə, meşəsalma və meşələrin bərpası və s. layihələr həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda, “40 meqavattlıq Yaşma külək parkı”, “Sumqayıt Elektrik Stansiyası”, “AzDRES-in optimallaşdırılması” və “Tullantıdan enerjiyə doğru”, “Balaxanı tullantı poliqonu”, “Cənub Elektrik Stansiyası” kimi daha 17 layihə İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının İcraiyyə Şurasında TİM layihələri kimi qeydə alınıb. Bu layihələrdən “AzDRES-in optimallaşdırılması” layihəsi üzrə 1 aprel 2014-cü ildən sertifikatlaşdırılmış tullantı azalmalarına nail olunub. Hazırlanmış layihələrdə ildə təxminən 19 milyon ton karbon tullantısının azaldılması nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) də bir neçə ildir ki, “Kioto protokolu” üzrə TİM çərçivəsində həyata keçirilən layihələrə qoşulub. ARDNŞ şirkət hər il öz müəssisələrində atmosfərə atılan zərərli qazların mənbələrini invertarlaşdırır. Həmçinin, 2010-cu ildən etibarən “Günəşli” yatağında sıxıcı kompressor stansiyalarının gücünün artırılması, yeni boru kəmərlərinin çəkilməsi və başqa tədbirlər nəticəsində havaya atılan aşağı təzyiqli qazın bütünlüklə yığılıb sistemə təhvil verilməsi həyata keçirilir. Bu da havaya atılan 1 milyard m³ qazın yığılması deməkdir. Eyni zamanda, şirkət tərəfindən avtomobil nəqliyyatı vasitələrindən atmosfərə atılmalara nəzarət məqsədi ilə Bakı şəhərinin Səbail, Sabunçu və Suraxanı rayonları ərazisində 3 ekoloji ölçmə məntəqəsi yaradılıb.

Görülmüş tədbirlər nəticəsində, istixana effekti yaradan qazların miqdarı azalmış, bu isə adambaşına düşən tullantıların 3,6 tona düşməsinə düşmüşdür. Meşələrin bərpası və yaşıllaşdırma nəticəsində meşələrin ərazisi 0,4 faiz artaraq 11,8 faiz təşkil etmişdir.⁸²

⁸² <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=62240> (son baxılma tarixi: 21.02.2015)

3.3 “İDEA İctimai Birliyi”-nin ekoloji problemlərin həllində rolu.

İnsan potensialından əhalinin sağlamlığını təmin edən ekoloji mühit yaradaraq davamlı inkişafa nail olmaq müasir Azərbaycanın ekoloji strategiyasının əsas prioritetlərindən birini təşkil edir. “İDEA İctimai Birliyi”-nin təsis edilməsi də ekoloji problemlərin həlli kontekstində həyata keçirilmiş önəmli nailiyyətlərdən biridir.

Təşkilat “Heydər Əliyev Fondu”-nun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə 12 iyul 2011-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı ictimai maarifləndirməni təşkil etmək, mövcud ekoloji problemlərin düzgün həll yolunu tapmaq, gənclərlə əməkdaşlıq təşkilatın əsas məqsədlərindəndir. Təşkilatın əsas prinsipləri isə bunlardır:

- Dialoq. Mütəmadi olaraq regional və beynəlxalq səviyyədə real və virtual mühit yaradılaraq fikir mübadiləsinin həyata keçirilməsi;
- Fəaliyyət. Ekoloji layihələrin hazırlanması, bu sahədə müxtəlif tədbirlərin keçirilməsi, gənclərin tədbirlərdə aktiv fəaliyyətinin təşkili;
- Liderlik. Müvəffəqiyyəti özünə hədəf seçən, ekoloji problemlərin həlli istiqamətində irəliləmək məqsədli gənc liderlərin müəyyən edilməsi;
- Təhsil. Təhsil müəssisələrinin lazımi vasitələrlə təmin edilməsi, ətraf mühitin qorunmasında daha yaxşı imkanların yaradılması.

Fəaliyyət istiqamətini “Rio Bəyannaməsi”-nin IV prinsipi- “Davamlı inkişafa nail olmaq üçün ətraf mühitin mühafizəsi inkişaf prosesinin ayrılmaz hissəsini təşkil etməlidir”-prizmasından təşkil edən “İDEA İctimai Birliyi” 2011-ci ildən bir çox regional və beynəlxalq layihələrə imza atmışdır:

- “Cavan ruh üçün cavan ağac” şüarı altında ağacəkmə aksiyası. “İDEA İctimai Birliyi” çərçivəsində ilk ağacəkmə aksiyasında Bakının Zığ şossesinin 17-ci kilometrliyində 2 nömrəli yaşıllaşdırma idarəsinin sahəsində 20 mindən çox ağac və bəzək kolu əkilməmişdir.
- “Gənc Ekoloqların Beynəlxalq Düşərgəsi” layihəsi. Düşərgə 28 noyabr 2011-ci ildə Qəbələdə “Ekoloji idarəçilikdə gənclərin rolu: bugün və sabah” devizi

altında 35 ölkədən 80-dən artıq gənc ekoloqun iştirakı ilə keçirildi. Düşərgənin keçirilməsində əsas məqsəd regionda və dünyada inkişaf etməkdə olan qurumlar arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, gənc ekoloqların təmsil etdikləri regionların ictimai həyatında fəal iştirakını təmin etmək, ekoloji maarifləndirmənin həyata keçirilməsində gəncləri “səfir” olmağa təşviq etməkdir. 3gün davam edən düşərgənin sonunda insanları ekoloji problemlərin həlli istiqamətində aktiv iştirak etməyə və ətraf mühitin qayğısına qalmağa səs-ləyən “Qəbələ Bəyannamə”-si qəbul olundu. Bəyannamədə deyilirdi: “Biz, dünyanın 35 ölkəsinin gəncləri yaranmaqda olan ətraf mühit problemlərinin təhlükələrindən xəbərdarıq. Hesab edirik ki, hazırkı qlobal iqtisadi modellər ətraf mühitə mənfi təsir göstərir və əvəzolunmaz təbii resursları məhv edir. Biz gənclərin qlobal ətraf mühitlə harmoniya yaratmaq gücünə inanırıq”.⁸³

- “İDEA yaşıl Azərbaycan naminə” layihəsi. Paytaxtdan kənarında təhsil alan şagirdlərin ekoloji sahədə nəzəri biliklərini inkişaf etdirmələri, onlarda təbiətlə dostcasına münasibət yaratmaq üçün 24 sentyabr saat 12.00-dan etibarən “Qız Qalası” yaxınlığında bir araya gələn “yaşıl ”təmsilçilər” “yaşıl avtobuslar”-la şəhər və rayonlarda könüllü ekoloji seminarlar təşkil etmişlər. Ölkənin 20 şəhərində baş tutan ekoloji seminarlar sentyabr-oktyabr aylarına kimi davam etmişdir.
- “Yaşıl həftə layihəsi”. Layihə İDEA və BMT-nin “Ətraf Mühit üzrə Proqram”-ı təşkilatçılığı ilə 12-16 noyabr 2012-ci ildə Bakıda keçirilmişdir. Beynəlxalq səviyyəli layihənin ilk günü 2012-ci ilin iyununda keçirilən “Rio+20 sammiti”-nin yekunu ilə bağlı beynəlxalq gənclər forumu təşkil olunmuşdur. 17 noyabrda isə “Ətraf Mühit və Sağlamlıq üzrə Avropa Nazirlər Şurasının III iclası” keçirildi. “Yaşıl İqtisadiyyat Dəyirmi Masası”, “Ətraf Mühitin Diplomatiyası Kursu”, Ənənəvi Regional Məşvərət İclası” layihə həftəsi zamanı keçirilən mühüm tədbirlərdən oldu. Ümumilikdə 4

⁸³http://ideacampaign.org/az/g%C9%99nc_ekoloqlar%C4%B1n_beyn%C9%99lxalq_d%C3%BC%C5%9F%C9%99rg%C9%99si.html#.VWfXcs_tmko (son baxılma tarixi: 24.02.2015)

gün davam edən layihə çərçivəsində debatlar, yerli tələbələrle görüşlər, “TUNZA” təşkilatının üzvləri tərəfindən hazırlanan təqdimatlar həyata keçirildi. Bundan başqa, “Yaşıl həftə” çərçivəsində dünya əhalisinin diqqətini ekoloji problemlərə çəkmək üçün müxtəlif aksiyalar da keçirildi. Belə ki, 10 yaşıl rəngə boyadılmış “London taksisi”-nin üzəri müxtəlif şüarlar yazılaraq Parlament prospektindən Milli Məclis binasının qarşısında yürüş aksiyası keçirilmişdir.

- “Yaşıl Korpus yay məktəbi” layihəsi. Layihə “İDEA İctimai Birliyi”, “Vətəndaş Cəmiyyətində Debat İctimai Birliyi”, “ATƏT-in Baş Ofisi”, “Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi”, “Azərbaycan Respublikası Ekoloji və Təbii Sərvətlər Nazirliyi”, “Təmiz Şəhər”ASC-nin dəstəyi ilə 2012-ci ilin yay aylarında Lənkəran şəhərində təşkil olundu. Yay məktəbinin əsas məqsədi yerli və xarici ekspertlərin iştirakı ilə gənclərdə ekoloji menecment sahəsində düzgün nəzəri və praktiki bacarıqları aşılamaqdır. Layihə iki hissədən ibarət idi: Təlim və tədris, mədəni-idman proqramları. Birinci mərhələdə iştirakçılar komandalar şəklində Azərbaycanın cənub bölgəsində mövcud ekoloji problemlərlə maraqlanmış və ekoloji problemlərin həlli istiqamətində layihələr hazırlanmış, ikinci mərhələdə asudə vaxtın səmərəli təşkili həyata keçirilmişdir. Həyata keçirilmiş yay məktəbi çərçivəsində müsabiqədən uğurla keçən 3 layihə maliyyələşdirilmiş və sentyabr-oktyabr aylarında reallaşdırılmışdır.
- “Yaşıl söhbət klubu” layihəsi. Layihə 2012-ci ilin iyun ayından etibarən hər həftə “İDEA İctimai Birliyinin Resurs Mərkəzi”-ndə təşkil olunur. Yerli və xarici ekspertlərlə ekoloji problemlər və bu problemlərin həllində gənclərin rolu, yaşıl iqtisadiyyat və digər yaşıl məsələləri əhatə edən söhbətlərin keçirilməsində əsas məqsəd gənclərin ingilis dil səviyyələrini inkişaf etdirməkdir.
- “Təmiz şəhər naminə!” III yay məktəbi. 5-10 iyul 2012-ci ildə Şəki şəhərində keçirilən yay məktəbində ekoloji və iqtisadi təhlükəsizlik, təbii resursların

- səmərəli və qənaətli istifadəsi, tullantıların idarə olunması sahəsində əhalinin məlumatlandırılması kimi aktual ekoloji problemlər müzakirə edilmişdir.
- “Qız Qalası ətrafında uzunqanad quşlarına alternativ yuvaların qurulması” layihəsi. Layihənin məqsədi güclü külək və yağışlar səbəbindən “Qız Qalası”-nın fasad daşlarını zədələnmədən qorumaq və aprel ayında nəsil artırmaq dövründə Bakıya gələn uzunqanaq quşlarını (lat. Apus-apus) yuva ilə təmin etmək idi. Layihə 2012-ci ildə “İDEA İctimai Birliyi”-nin rəhbəri Leyla xanım Əliyevanın təklifi ilə "İçərişəhər" Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi tərəfindən uzunqanad quşlarına Qız Qalası yaxınlığında alternativ yuva qurulmasına qərar verilməsi ilə həyata keçirildi. Layihə müddətində fasad daşları zədələnən boşluqlar doldurulmuş, həmin boşluqlarda qurulan yuvalar isə ətraf ərazidə 500 alternativ yuva ilə əvəz olundu.⁸⁴
  - “Yer kürəsi uşaqların gözü ilə” gənclərin beynəlxalq fotomüsabiqəsi. Layihə “İDEA İctimai Birliyi”-nin təşəbbüsü əsasında dünya şöhrətli fotoqraf Reza Deqati, Dünya Fotoqrafçılıq Təşkilatı və Böyük Britaniyanın "National Geographic" uşaq jurnalının dəstəyi ilə həyata keçirilmişdir. 1 iyun - “Uşaqların beynəlxalq müdafiəsi günü” və 5 iyun - “Beynəlxalq ətraf mühit günü” ilə əlaqədar olaraq uşaqlar və gənclər arasında elan edilmiş gənclərin beynəlxalq fotomüsabiqəsinə 4000 fotosəkil daxil olmuşdur. Dünyanın 90 ölkəsindən minlərlə uşağın iştirakı ilə “Mən təbiəti sevirəm” və “Mən çirklənmədən qorxuram” devizləri altında keçirilən müsabiqə sosial və ətraf mühit mövzusunda şəkillərin dili ilə uşaqları məlumatlandıran ilk beynəlxalq layihə hesab olunur. Müsabiqənin sonunda təqdim olunmuş şəkillər beynəlxalq münisflər heyəti və məsləhət şurasının üzvləri tərəfindən qiymətləndirilmişdir. Qaliblər qiymətli hədiyyələrlə təltif edilərək Bakıda 2013-ci ilin may ayında baş tutan festival və sərgidə iştirak etmək hüququ qazanmışlar. Festival və sərginin təşkilatçıları isə “İDEA İctimai Birliyi” və

⁸⁴ http://ideacampaign.org/az/project_2012/ (son baxılma tarixi: 01.03.2015)

- tanınmış fotoqraf Reza Deqatinin təsis etdiyi “AİNA Dünya” qeyri-hökumət təşkilatı olmuşdur.
- “Ətraf mühit üçün təkrar istifadə” gənclərin yay düşərgəsi layihəsi. Layihə 2013-cü ildə “İDEA İctimai Birliyi”, “Göyçay İnkişaf Mərkəzi İctimai Birliyi”, Göyçay rayon İcra Hakimiyyəti və Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin (ARDNŞ) Ekologiya idarəsinin dəstəyi ilə həyata keçirilmişdir. 3 gün davam edən layihədə əsas məqsəd tullantıların ətraf mühitə vurduğu ziyanı gənclərə çatdırmaq, gənclər arasında ekoloji maarifləndirməni inkişaf etdirmək idi. Düşərgənin sonunda iştirakçılar ARDNŞ-nin Ekologiya idarəsinin Bakı şəhərinin Qala kəndində yerləşən ekoparkına ekskursiyada iştirak edərək ARDNŞ-in ekoloji layihələri ilə tanış olmuş, ekoparkda alternativ enerji və digər müasir texnologiyalar haqqında məlumatlar əldə etmişlər.
  - “Sahilyanı təmizlik” aksiyası. 7 sentyabr 2013-cü ildə “İDEA İctimai Birliyi” tərəfindən Nardaran çimərliyində təşkil edildi. 100-dən çox gəncin iştirakı ilə keçirilən aksiya nəticəsində yüzlərlə kiloqram qida və qeyri-qida tullantıları sahiləni ərazilərdən təmizlənmiş, çeşidlənərək “Balaxanı Bərk Məişət Tullantılarının Çeşidlənməsi Zavodu”-na göndərilmişdir.
  - “Dünyanın su hövzələrinin çirklənməsi kontekstində şirin su ehtiyatlarının azalması” mövzusunda seminar. Seminar “İDEA İctimai Birliyi” tərəfindən 20-dən artıq gəncin iştirakı ilə 25 sentyabr 2013-cü ildə “İDEA Resurs Mərkəzi”-ndə keçirildi. 25 sentyabr-“Ümumdünya Dəniz günü”-nə həsr olunmuş və ARDNŞ-nin Ekologiya İdarəsinin rəis müavini Əflatun Həsənovun ekspertliyi ilə keçirilən seminarda şirin su hövzələrinin problemləri və bu problemlərdən çıxış yolları haqqında fikir mübadiləsi aparılmışdır.
  - “Daha yaşıl bir Azərbaycan üçün bizə kömək et!” aksiyası. Aksiya 17 noyabr 2013-cü ildə Bakının Zığ qəsəbəsində 5.000-dən çox ağacın “İDEA” hərfləri formasında əkilməsiylə həyata keçirildi. Aksiyanın davamı isə 1 dekabr 2013-cü ildə “İDEA İctimai Birliyi” və Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyətinin

- təşkilatçılığı ilə keçirildi. Aksiya çərçivəsində əsas 1979-cu ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılan və hal-hazırda onun adını daşıyan parkda 1.000-ə yaxın İDEA könüllülərinin iştirakı ilə 10.000-dən çox eldar şamı və xan çınarı ağacları əkildi. Ağac əkməklə ekoloji mühitin sağlamlaşdırılmasını sürətləndirmək, təbiətə qayğı hissini formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək, təbii və antropogen təsirləri azaltmaq aksiyasının keçirilməsində qarşıya qoyulan əsas məqsədlər idi.
- “Gəncə şəhər ASAN xidmət mərkəzində İDEA-nın ekoloji lövhələrinin quraşdırılması aksiyası”. “İDEA İctimai Birliyi” və “Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi”-nin təşkilatçılığı ilə 23 dekabr 2013-cü ildə keçirilən aksiyanın məqsədi ekoloji sahədə maarifləndirməni inkişaf etdirmək idi. Bu iki qurumun əməkdaşlığı isə 5 dekabr 2013-cü ildə beynəlxalq səviyyədə ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı təşəbbüslərə qoşulmaq və digər qarşılıqlı maraq kəsb edən sahələrdə əməkdaşlığa dair memorandumun imzalanması ilə başladı. Layihə çərçivəsində Gəncə şəhərinin rəmzlərindən biri hesab olunan “Şərqi çınarı” ekoloji ağacı Gəncə şəhər ASAN xidmət mərkəzinə quraşdırıldı. Ağacın üzərində isə gündəlik həyatda kağıza, suya və elektrik enerjisində çox az qənaət etməklə ekoloji problemlərə qarşı 10 mübarizə üsulunu əks etdirən lövhələr quraşdırılmışdı.
  - "Bir-birimizdən öyrənirik!" Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv dövlətlərin gənclərinin beynəlxalq ekoloji forumu”. Forum 17-19 dekabr 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi, “İDEA İctimai Birliyi” və "Təbiət Dostları Gənclər İctimai Birliyi"-nin təşkilatçılığı MDB-yə üzv dövlətlərdən 40-dan çox gənc ekoloq iştirakı ilə Bakıda keçirildi. Beynəlxalq forumun keçirilməsində əsas məqsəd ölkəmizdə və dünyada ekoloji düşüncəni gücləndirmək, gənclərin ətraf mühitə və ekologiyaya qarşı məsuliyyətini artırmaq, eləcə də Azərbaycanda ekoloji layihələrin həyata keçirilməsinə daha intensiv təkan verməkdir.
  - “Bioloji parçalana bilən paketlərin ictimai istifadəyə verilməsi” layihəsi.

26 dekabr 2013-cü ildə həyata keçirilən layihənin məqsədi plastik və ya polietilen paketlərin təbiətə vurduğu ziyanı insanların diqqətinə çatdırmaq idi. Belə ki, gündəlik həyatımızda geniş istifadə etdiyimiz plastik və ya polietilen paketlərdə cürümə prosesi gec baş verir və 100 illər ərzində torpağa qarışa bilir. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq məhz bu layihə çərçivəsində Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən böyük marketlərə pulsuz biopakətlər paylanaraq ictimaiyyətin istifadəsinə verilmişdir.

- “Tullantıdan incəsənətə” layihəsi. Layihə 2013-cü ildə “İDEA İctimai Birliyi” və “YARAT Müasir İncəsənət Məkanı”-nı tərəfindən Bakı şəhərində 3.000-dən artıq plastik butulkalar toplanaraq Səməd Vurğun küçəsində “Yeni il” bayramı öncəsi dekorativ şam ağacının hazırlanması ilə həyata keçirildi. Müxtəlif növ tullantılardan əl işləri hazırlayaraq ABŞ, Şotlandiya, Norveç, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Özbəkistan və s. ölkələrdə nümayiş etdirən ingilis mütəxəssislər layihənin keçirilməsində əsas məqsəd “Yeni il” bayramı öncəsi milyonlarla insanların şam ağaclarını kəsərək təbiətə vurduqları ziyanı, alternativ yolun-süni şam ağacından istifadənin təbiətə verdiyi faydaları diqqətə çatdırmaq idi.
- “Gəncədə eko-velosiped layihəsi”. Layihə 2013-cü ildə “İDEA İctimai Birliyi”-nin təşkilatçılığı ilə insanların təbiətin dostu “yaşıl nəqliyyat vasitələri”-ndən istifadəyə cəlb edilməsi məqsədi daşıyırdı. Layihə çərçivəsində Azərbaycanda ilk dəfə olaraq, Gəncədə velosiped yolu salınmışdır. Şəhər 2013-cü ilin noyabr ayında “2016-cı ilin Avropa Gənclər Mərkəzi” elan edilmişdir.
- “Ceyranların Gürcüstan Respublikasına reintroduksiyası” layihəsi.⁸⁵ Layihə 2013-cü ildə Gürcüstan Respublikasının Ətraf Mühit və Təbii Sərvətlərin Mühafizəsi Nazirliyinin müraciəti əsasında “İDEA İctimai Birliyi”-nin təşkilatçılığı ilə 10 baş ceyranın Gürcüstan Respublikasına reintroduksiyası ilə həyata keçirildi. Verilən ceyranların üzərinə isə onların olduğu yeri, sağlamlıq vəziyyətini nəzarətdə saxlayan cihazlar yerləşdirilmişdi.

⁸⁵ <http://ideacampaign.org/az/2013/> (son baxılma tarixi:03.03.2015)

Layihənin həyata keçirilməsində məqsəd ceyranların Qafqazda tarixən məskunlaşdığı ərazidə yayılması və say artımını təmin etmək olmuşdur. Ümumiyyətlə, hal-hazırda Azərbaycanda 9.000 baş ceyran var. Onlar Ağgöl Milli Parkı, Qobustan Cəngiçay vadisi, Acınohur-Sarıca düzənliyində saxlanılır. 110 baş ceyran isə tarixi yaşadıqları ərazilərə qaytarılmışdır. Ceyranların sayının lazımi səviyyəyə çatdırılması onların əlverişli təbii mühitə qaytarılması və çoxaldılması istiqamətində aparılan işlərin nəticəsidir.

- "Hər kağızı bir yarpağa dəyişək!" layihəsi. Layihə 3 fevral 2014-cü ildə "İDEA İctimai Birliyi", "ASAN xidmət" və "Təmiz Şəhər" ASC tərəfindən "ASAN xidmət"-nin 1,2,3 sayılı mərkəzlərində həyata keçirildi. Layihə şərtlərinə əsasən dövlət qurumları, özəl təşkilatlar, sadə vətəndaşlar istifadə olunmuş kağızları Bakıda fəaliyyət göstərən "ASAN xidmət" mərkəzlərinə təhvil verir, kağızlar mərkəzlərdə qeydiyyatla alınır, burada yerləşdirilmiş konteynerlərdə çəkilir və hər 50kq kağız qarşılığında 1 ağac verilir. Verilmiş ağaclar isə Bakı şəhərinin müxtəlif ərazilərində əkildi.
- "Məhəbbət ağacı" layihəsi. Layihə dünyanın bir çox ölkələrində mövcud olan "dilək ağacları" inancından yaranmışdır. Belə ki, həmin inanca görə ağac budaqlarına lentlərin bağlanması və ya üzərində təsirli sözlər yazılmış suvenirin asılması ilə arzular reallaşacaq. Belə bir aksiyaya 14 fevral 2014-cü ildə "İDEA İctimai Birliyi", "Bakı" jurnalı, "YARAT Müasir İncəsənət Məkanı"-nın təşkilatçılığı ilə Bakıda Dənizkənarı Milli Parkda keçirildi. Metal konstruksiyalardan təşkil olunmuş metal ağacın budaqları üzəri cütlüklərin duyğularının ifadə olunduğu qıfıllarla bəzədilmişdi. Rəmzi ağacın metal konstruksiyadan seçilməsi isə cütlüklərin duyğularının möhkəmliyinin ifadəsi idi. Aksiyada "Heydər Əliyev Fondu"-nun vitse-prezidenti, "İDEA İctimai Birliyi"-nin təsisçisi Leyla Əliyeva şəxsən iştirak etmişdir.
- "Qafqaz Biomüxtəlifliyi Sammiti". Sammit 7 may 2014-cü ildə Bakıda "Heydər Əliyev Mərkəzi"-ndə "İDEA İctimai Birliyi" tərəfindən təşkil

- olundu. Sammitin məqsədi bəbir və pişikmilərin, ikonik heyvanların mühafizəsini təşkil etmək və bu istiqamətdə bilik və təcrübələri inkişaf etdirmək idi. Dünyanın qabaqcıl ikonik mütəxəssisləri, beynəlxalq ekoloji QHT nümayəndələri, Qafqaz regionundakı tərəfdaşlar və yerli akademiklər sammitin əsas iştirakçıları idi.
- “3D eko qraffiti” layihəsi. Layihə “İDEA İctimai Birliyi” və “YARAT Müasir İncəsənət Məkanı”-nın təşkilatçılığı ilə 2014-cü ilin sentyabrında Bakı şəhərinin mərkəzi parklarından birində - Dədə Qorqud parkında keçirildi. İncəsənət yolu ilə insanların diqqətini ekoloji problemlərə çəkmək, Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış və nəslə kəsilmək təhlükəsi olan, “Qafqazın böyük beşliyi”-nə daxil olan heyvanları-qonur ayı, imperator qartal, boz canavar, ceyran və Qafqaz bəbirin mühafizəsi layihənin əsas məqsədləri idi. Yerüstü qraffiti əsəri İngiltərədən dəvət olunmuş qraffitistlər - Eduard Şiron, Ceyms Titçner və Culiyan Fetin tərəfindən 3D formatında 5 gün ərzində işlənmişdir.
  - Eko Rəsm Gündəliyi 2014” beynəlxalq müsabiqə. Müsabiqə 2014-cü ilin oktyabrın ayında “İDEA İctimai Birliyi”nin təşəbbüsü, UNESCO-nun, Heydər Əliyev Mərkəzi və Panasonic şirkətinin təşkilatı dəstəyi ilə keçirildi. Ekoloji problemləri çəkdikləri rəsmlər və onları qısa mətnlərdə ifadə edən məktəblilərin beynəlxalq rəsm müsabiqəsinin keçirilməsində əsas məqsəd kiçik yaşlarından ekoloji düşüncə tərzini, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində maarifləndirməni inkişaf etdirmək idi. Layihənin sonunda “İDEA İctimai Birliyi”, Heydər Əliyev Mərkəzi, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, UNESCO, Panasonic şirkəti, KİV və QHT nümayəndələrindən ibarət münisflər heyətinin dəyərləndirməsi nəticəsində qaliblər mükafatlandırılmışdır.
  - “Sahibsiz heyvanların sığınacaqlarla təmin olunması” layihəsi. 2014-cü ilin oktyabr ayında keçirilmiş layihə çərçivəsində Bakının Qaradağ rayonunda 5.000 sahipsiz heyvanlar üçün sığınacaq kompleksi tikilmiş, Sabunçu rayonunun Balaxanı qəsəbəsində isə sahipsiz itlər üçün nəzərdə tutulan

- müvəqqəti sığınacaq yenidən təmir olunmuş və 40 ədəd it damı yerləşdirilmişdi.
- “Ümumrespublika Yaşıllaşdırma” marafonu. “Heydər Əliyev Fondu”- nun vitse-prezidenti, “İDEA İctimai Birliyi”-nin təsisçisi və rəhbəri Leyla xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə yaşıllıq sahələrinin azaldılmasının yarada biləcək fəsadlarını ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmaq və bu istiqamətdə birgə mübarizə aparmaq məqsədi ilə başlanmışdır. Layihə 5 noyabr 2014-cü ildə başlansa da, ağacların növbəti iki əkin mövsümündə (noyabr ayı və mart ayının sonu aprel ayının əvvəllərində) əkilməsi, ümumilikdə isə marafonun may ayının əvvəllərində başa çatması nəzərdə tutulmuşdu. Layihə çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının 76 rayon və şəhər icra hakimiyyətinin iştirakı ilə ölkə ərazisində 1 milyondan artıq ağac əkildi.
  - “Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə keçid: dünya təcrübəsi və Azərbaycanda görülmüş işlər və perspektivlər” mövzusunda seminar. Seminar 4-5 dekabr 2014-cü ildə “İDEA İctimai Birliyi” və “Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında yerləşən Resurs Mərkəzi”-ndə “Ekologiya fakültəsi”-ndə təhsil alan 30-a yaxın gəncin iştirakı ilə keçirildi. Seminarın keçirilməsində əsas məqsəd alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin iqtisadi və ekoloji cəhətdən üstünlüklərini və bu sahədə istər ölkə mütəxəssislərinin, istərsə də xarici mütəxəssislərinin təcrübəsindən istifadə edilərək peşəkar yanaşmanın tətbiq edilməsi idi.⁸⁶
  - “Ağacların kəsilməsinə yox!” proqramı. Proqram “Heydər Əliyev Fond”-u və “İDEA İctimai Birliyi” təşkilatlığı ilə Azərbaycanda, xüsusilə Bakı şəhərində qeyri-qanuni ağac kəsilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə yaradıldı. Problemin birgə həlli üçün “1113 təbiətə təcili yardım” qaynar xətti və mobil qrupu yaradıldı.
  - “Yer saati” kompaniyası. Kompaniya dünya ictimaiyyətinin diqqətini qlobal iqlim dəyişikliklərinə çəkmək məqsədi ilə dünyada ilk dəfə olaraq 2007-ci

⁸⁶ http://ideacampaign.org/az/p_2014/ (son baxılma tarixi:07.03.2015)

İldən “Dünya Vəhşi Təbiət Fondu” tərəfindən Avstraliyada başlamışdır. Layihə qaydalarına əsasən hər il mart ayının son şənbə günü dünyada məşhur binaların fasad işıqları yerli vaxtla saat 20.30-da bir saatlıq söndürülür. Azərbaycanda kompaniyanın rəsmi koordinatorluğu “Dünya Vəhşi Təbiət Fondu” tərəfindən “İDEA İctimai Birliyi”-nə verilmişdir. Kompaniya ilk dəfə 28 Mart 2015-ci ildə “Qız Qalası”-nın fasad işıqlarının söndürülməsi ilə Azərbaycanda keçirildi. Hazırda isə 162 ölkənin 7.000-dən çox şəhəri, 1 milyarda yaxın insan bu kompaniyaya qoşulub.⁸⁷

Bundan başqa, bugün “İDEA İctimai Birliyi” yalnız regional və beynəlxalq layihələr keçirməklə yanaşı, öz fəaliyyət istiqamətini bir çox beynəlxalq ekoloji təşkilatlarla əməkdaşlıqla da inkişaf etdirir. “Təbiətin Mühafizəsi üzrə Beynəlxalq Birlik” ilə əməkdaşlıq bu kontekstdə atılmış ən uğurlu addımlardandır. İki qurum arasında əməkdaşlıq 17 noyabr 2014-cü ildə birgə müqavilənin imzalanması, “İDEA İctimai Birliyi”-nin təşkilata üzv seçilməsi ilə başladı.

“İDEA İctimai Birliyi”-nin əməkdaşlıq etdiyi digər beynəlxalq təşkilat “BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı (UNEP)”-dir. Birlik BMT-nin UNEP proqramına akkreditə olunub və bu təşkilat nəzdində müşahidəçi statusu alıb. Müşahidəçilik statusu isə “İDEA İctimai Birliyi”-nə UNEP-in hər il keçirilən regional müşavirələrində, eləcə də sessiyaları zamanı tamtərkibli komitənin plenar iclaslarında və nazirlər səviyyəsində məsləhətləşmələrdə iştirak, UNEP katibliyi vasitəsilə hökumətlərə məlumatlandırıcı sənəd formasında yazılı hesabatlar göndərmək, UNEP-in müzakirələri zamanı şifahi bəyanatlar vermək və s. səlahiyyətlər verir.⁸⁸

⁸⁷http://ideacampaign.org/az/idea_%E2%80%9Cyer_saat%C4%B1%E2%80%9D_kampaniyas%C4%B1n%C4%B1n_az%C9%99rbaycan_%C3%BCzr%C9%99_r%C9%99smi_%C3%B6lk%C9%99_koordinatoru_statusunu_alm%C4%B1%C5%9Fd%C4%B1r.html#.VWFY_M_tmko (son baxılma tarixi:08.03.2015)

⁸⁸ <http://az.trend.az/azerbaijan/society/2277549.html> (son baxılma tarixi:09.03.2015)

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat işinin sonunda belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, təbiətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı münasibətlərin ziddiyyətlərindən yaranan qlobal iqtisadi böhranlar təkcə, keçmiş və indiki dövrdə deyil, gələcəkdə də aktual problem olaraq qalacaqdır. İqtisadi potensialın inkişafını təbiətin istismarı hesabına aradan qaldırmaq strategiyası isə meşələrin kütləvi qırılması, səhralaşma, torpağın eroziyası və bununla bağlı yaranan ərzaq qıtlığı, su resurslarının çirkləndirilməsi, təbii ehtiyatların tükənməsi, ozon qatının deşilməsi, qlobal istiləşmə kimi qlobal ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Hər iki sahədə yaranmış problemlər isə cəmiyyətin müasir dövrdə həll etməli olduğu ən təxirəsalınmaz qlobal problemlərdir. Məsələnin həlli istiqamətində irəli sürülən təkliflər isə aşağıdakılardır:

1. İndi dünyada bəşəriyyətin qarşısında duran əsas vəzifə maliyyə böhranlarının qarşısını almaq və gələcəkdə baş verəcək maliyyə böhranlarının baş vermə ehtimalını minimuma endirmək məqsədi ilə vahid konsepsiyanın işlənməsidir. Bunun üçün dünya dövlətləri arasında kompleks proqramların işlənilib hazırlanması həyati zərurətə çevrilməlidir.
2. Cəmiyyətin məhsuldar qüvvələri ilə istehsal münasibətləri arasında ziddiyyət aradan qaldırılmalıdır.
3. İnflyasiya səviyyəsinin stabilləşdirilməli və valyuta kursunun sabit saxlanılmalı, istehlak bazarı və iqtisadi proseslər tənzimlənməli, kütləvi narazılıqların qarşısı alınmalı, iqtisadi tarazlıq qorunmalıdır.
4. Anti-böhran tədbirləri siyahısında qeyri-sabit vəziyyətin sabitləşdirilməsi, itkilərin və itirilmiş imkanların minimallaşdırılması, qərarların qəbul olunması və icra edilməsi prosesləri nizamlanması, maliyyə ehtiyatları yaradılması və məqsədyönlü istifadəsi üçün müvəffəqiyyətli idarəetmə sisteminin yaradılması məsələlərinə daha çox diqqət yetirilməlidir.
5. Hər bir ölkənin bank sistemində çevik tənzimləyici maliyyə sistemi yaradılmalıdır.

6. Qlobal maliyyə böhranının nəticələrini aradan qaldırmaq məqsədi ilə dövlətlər tərəfindən banklar və digər maliyyə institutları dəstəklənməli, onların iflası uğramasına yol verilməməsi üçün vaxtında mövcud imkanlardan istifadə etməklə likvidlik²⁹ problemlərinin həll edilməsinə köməklik göstərməlidir. Buna səbəb isə bank sistemi iqtisadiyyatın bütün sahələri ilə zəncirvari şəkildə əlaqədə olduğundan banklarda baş verə biləcək likvidlik böhranı bankların strateji tərəfdaşlarına da ani sürətdə təsir göstərməsidir.
7. Hər iki qlobal böhranların dərinləşdiyi indiki şəraitdə informasiya qıtlığının psixoloji fəsadlarının aradan qaldırılması üçün ölkənin kütləvi informasiya vasitələrində böhrana dair informasiya xarakterli silsilə verilişlər-teledebatlar, dəyirmi masalar və s. təşkil edilməli və dəstəklənməlidir, çünki fəaliyyətin sosial-psixoloji yönümdən inkişaf etdirilməsi müsbət nəticənin əldə olunması ilə birbaşa bağlıdır.
8. Qlobal ekoloji problemlərlə bağlı qəbul edilmiş öhdəlikləri yerinə yetirilməlidir.
9. Təbii sərvətlərin qorunub saxlanması və onlardan səmərəli istifadə edilməsi, havanı və suyu çirkləndirən, torpağa və onun sakinlərinə ziyan vuran maddələrin azaldılması və məhvi, tullantıları azaldılması və məhvi kimi məsələlərdə cəmiyyət və şəxsiyyətin ekoloji mədəniyyətinin inkişaf etdirilməlidir.
10. Təhlükəsiz texnologiyalar tətbiqi, istehsalı düzgün təşkil edilməsi ilə vətəndaşların sağlamlığının və torpağın təhlükəsizliyi qorunmalıdır.

---

²⁹ Likvidlik biznesdə, iqtisadiyyatda yaxud investisiya proseslərində aktivlərin bazarda əhəmiyyətli qiymət fərqi olmadan və dəyər itkisi yaratmadan tez reallaşdırıla (satıla) bilməsi qabiliyyətidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A.Qurbanov “Hidroböhran, hidromünaqişələr və hidrostrategiya” Bakı-2013, səh [49-77, 135-136]
2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının İllik hesabatı (2010)
3. http://www.cbar.az/assets/1889/illik_hesabat-2011-tam-son.pdf
(son baxılma tarixi:16.02.2014)
4. Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalar” - “Ozon qatını dağıdan maddələr üzrə Monreal protokolu”
5. http://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m4_7.pdf, (son baxılma tarixi: 18.10.2014)
6. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 32 sayılı 02.08.2001 tarixli qərarından çıxarış
7. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin “Ozon qatını dağıdan maddələr üzrə Monreal Protokolu» ilə müəyyən olunmuş tənzimlənən ozondağıcı maddələrin siyahısı»nın təsdiq edilməsi haqqında qərar № 203”
8. Ç.Kindlberqer, R.Aliber “Dünya maliyyə böhranları. İflas, təftiş və maniyalar” Bakı-2010, səh [176]
9. Ətraf mühit. 7.1 İnsan inkişafı və ekoloji dayanıqlıq, səh. [193]
<http://www.az.undp.org/content/dam/azerbaijan/docs/publications/sustainabledevelopment/HDtextbook/7.pdf> (son baxılma tarixi:25.10.2014)
- 10.Gənclərin fəaliyyət qrupları üçün “Ətraf mühit məsələləri barədə məlumatlandırma” və “Ətraf mühit və ekoloji layihələrin hazırlanması” mövzusunda təlim materialı Bakı-2012, səh. [8-9, 13]
- 11.İşğal altında qalmış Azərbaycan ərazilərində yerləşən tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı
- 12.Q. Məmmədov, M. Xəlilov “Ekologiya, ətraf mühit və insan” Bakı-2006, səh [362-364]
- 13.S.Bağirov “Dünya maliyyə böhranı kapitalizm böhranıdır” Bakı 2013,

- səh. [10]
- 14.T. Ağayev, Ş. Əhmədov, T.Xəlilov “Ekoloji təhlükəsizlik” Sumqayıt-2013, səh [139-140]
- 15.T. Xəlilov, M. Zeynalova “Qlobal ekoloji problemlər” Bakı-2014, səh [83-87]
- 16.K. Soylu 1929 Ekonomik buhranı:
- 17.<http://akademikperspektif.com/2014/10/23/1929-ekonomik-buhrani/> (son baxılma tarixi: 05.02.2015)
- 18.C. Sönmez “Küresel krizin çıxış kaynağı: Mortgage kredileri” (2009), sayfa [88-90]
- 19.Z. Turan “Dünyadakı krizlərin ortaya çıxış nedenləri və ekonomik kalkınmaya etkisi” (2009), sayfa [c.4, 56-80]
- 20.Y.Acar “Sınırtaşan sular və hukuksal çərçeve” (2005), sayfa [52]
- 21.Y. Karakılçık, H. Erkul “Sürdürülebilir akarsu yönetimi ve tersine akannehir”, (2000), sayfa [196]
- 22.O. Ziya “Mülteci-göçmen belirsizliğinde iklim mülteciler”, (2000), sayfa [196, 231-232]
- 23.O.Tiryaki “Sınırtaşan sular ve Ortadoğu’da su sorunu”, (2010), sayfa [167]
- 24.SİSAV “Ortadoğu ve geleceği”, (2000), sayfa [112]
- 25.A.Kıran “Ortadoğu’da su savaşı- bir çatışma ya da uzlaşma alanı ” (2006), sayfa [99]
- 26.Bates, Diane “Enviromental refugees? Classifying human migrations caused by environmental change”, (2012) pg. [465-477]
- 27.D.Kruzman “A killing wind: Inside union carbid and the Bhopal Catastrophe”, pg. [130]
- 28.Galbraith K. J. Enviromental statistics of India, Annual report and data, Ministry of Statistics and Programme Implementation, Central Statistical Organisation, Government of India, New Dehli
- 29.http://mospi.nic.in/mospi_news/upload/compendium_2011.30de11.htm (son baxılma tarixi:07.10.2014)

30. Forestry University Press, Liga-Pres, (2013), pg. [2-6]
31. "Great Depression 1929" (2009), pg. [27-33]
32. P. Soloviy Ecological Economics and Sustainable Forest Management: Developing a Transdisciplinary Approach for the Carpathian Mountains / I. P. Soloviy, W. S. Keeton. – Lviv: Ukrainian National USAID's report: Economic strategic and political developments in GAP", (2008), sayfa [28]
33. Monahan "Amazon deforestation rises sharply", (2011), pg. [13-15]
34. Laferriere & Stoet "IR Theory and ecology", pg. [41]
35. Noam Chomsky "A world of ideas", pg. [58]
36. "Kyoto Protokol", Chapter II- IV ,VI
http://unfccc.int/resource/docs/publications/08_unfccc_kp_ref_manual.pdf,
 (son baxılma tarixi:20.02.2014)
37. P. Mirowski & D. Plehwe " The road from Mont Pelerin: The making of neoliberal thought collective" (2009), pg. [14-15]
38. P. Richard "Neoliberalism and nature: The case of the WTO" (2003), pg. [188-211]
39. R. Blackburn "The Supreme Crisis" (2008), pg. [46-48,96] :
40. <http://faculty.washington.edu/sparke/blackburn.pdf> (son baxılma tarixi: 09.02.2014)
41. The Chernobyl accident and consequences lecture, pg. [12]
42. The impact of the Global Crisis on Local Governments
43. [http://www.citieslocalgovernments.org/upload/doc_publications/9225580315_\(EN\)_uclgcrisis\(eng\).pdf](http://www.citieslocalgovernments.org/upload/doc_publications/9225580315_(EN)_uclgcrisis(eng).pdf)
44. The World Bank. The little Green Data Book, pg.[103]
45. U. Bickel, J. M. Dross "The impact of soybean cultivation on Brazilian ecosystems" (2003), pg. [25]
46. Vitoria-Gasteiz Capital Verde Europea 2012, pg. [24, 45]

İNTERNET RESURSLARI

1. <http://jurnal.meclis.gov.az/news.php?id=24> (son baxılma tarixi: 11.02.2014)
2. http://tr.wikipedia.org/wiki/2007-2008_d%C3%BCnya_g%C4%B1da_krizi (son baxılma tarixi: 16.02.2014)
3. <http://www.doctorhousingbubble.com/finance-economy-part-time-employment-government-spending-investing-history-japan-and-united-states/> (son baxılma tarixi: 07.02.2014)
4. http://www.armenianvandalism.az/az_general.html (son baxılma tarixi:05.02.2015)
5. <http://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?page=1> (son baxılma tarixi 15.03.2014)
6. http://www.numbeo.com/pollution/rankings_by_country.jsp (son baxılma tarixi: 17.09.2014)
7. <http://naturvernforbundet.no/international/environmental-issues-in-russia/category930.html> (son baxılma tarixi: 22.09.2014)
8. <http://countrystudies.us/russia/25.htm> (son baxılma tarixi: 25.09.2014) As China Roars, Pollution Reaches Deadly Extremes pg. [2-6]
9. Qlobal istiləşmə ilə bağlı proqnozlar
10. http://www.mediacclimate.org/index.php?option=com_content&view=article&id=17%3Aqlobal-isti&catid=1%3Astatik-materiallar&Itemid=5&lang=az (son baxılma tarixi:24.10.2014)
11. http://www.nytimes.com/2007/08/26/world/asia/26china.html?_r=2&pagewanted=2& (son baxılma tarixi: 30.09.2014)
12. <http://bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/6265098.stm> (son baxılma tarixi: 04.10.2014)
13. http://baau.clan.su/news/dunyanin_10_ekoloji_c_h_nn_mi/2010-04-06-280 (son baxılma tarixi: 12.10.2014)
14. <http://anspress.com/index.php?a=2&lng=az&nid=62635> (son baxılma tarixi: 14.10.2014)

15. http://baau.clan.su/news/dunyanin_10_ekoloji_c_h_nn_mi/2010-04-06-280 (son baxılma tarixi:15.10.2014)
16. www.climate.org/publications/environmental-refugees.html (son baxılma tarixi:05.11.2014)
17. <http://azecology.az/az/news/inthecountry/4487-metsamor-8-ballq-zlzly-hesablanb.html> (son baxılma tarixi: 09.02.2015)
18. <http://www.azadinform.az/news/a-92077.html> (son baxılma tarixi:11.02.2015)
19. <http://previous.publika.az/?id=8118> (son baxılma tarixi:13.02.2015)
20. <http://ganirapashayeva.com/2012/06/28/metsamor-atom-elektrik-stansiyasi-c%C9%99nubi-qafqaz-v%C9%99-avropa-ucun-daimi-t%C9%99hluk%C9%99-adli-q%C9%99tnam%C9%99-layih%C9%99si-aspa-nin-burosunda-v%C9%99-avropa-surasini/> (son baxılma tarixi:17.02.2015)
21. <http://azecology.az/az/qarabag/1544-199inar-me351601sini-m601hv-edirl601r.html> (son baxılma: tarixi:10.12.2014)
22. http://anl.az/down/meqale/bizim_yol/2011/dekabr/218272.htm (son baxılma tarixi:25.12.2014)
23. <http://sarsang.org/xeber/213-azrbaycann-ial-altnda-olan-razisindki-srsng-su-anbarnn-thlkli-vziyytinin-yarada-bilcyi-humanitar-flakt-dair-qtnam-klifi.html>
24. http://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m2_8.pdf (son baxılma tarixi:18.12.2014)
25. http://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m2_8.pdf (son baxılma tarixi:18.12.2014)
26. <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=54859> (son baxılma tarixi:17.02.2015)
27. http://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m2_8.pdf (son baxılma tarixi: 19.02.2015)

- 28.<http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=62240> (son baxılma tarixi: 21.02.2015)
- 29.http://ideacampaign.org/az/g%C9%99nc_ekoloqlar%C4%B1n_beyn%C9%99lxalq_d%C3%BC%C5%9F%C9%99rg%C9%99si.html#.VWfXcs_tmko (son baxılma tarixi: 24.02.2015)
- 30.http://ideacampaign.org/az/project_2012/ (son baxılma tarixi: 01.03.2015)
- 31.<http://ideacampaign.org/az/2013/> (son baxılma tarixi:03.03.2015)
- 32.http://ideacampaign.org/az/p_2014/ (son baxılma tarixi:07.03.2015)
- 33.http://ideacampaign.org/az/idea_%E2%80%9Cyer_saat%C4%B1%E2%80%9D_kampaniyas%C4%B1n%C4%B1n_az%C9%99rbaycan_%C3%BCzr%C9%99_r%C9%99smi_%C3%B6lk%C9%99_koordinatoru_statusunu_al%C4%B1%C5%9Fd%C4%B1r.html#.VWfY_M_tmko (son baxılma tarixi:08.03.2015)
- 34.<http://az.trend.az/azerbaijan/society/2277549.html> (son baxılma tarixi:09.03.2015)

İzahlı lüğət

1. Katalizator kimyəvi reaksiyaları özü dəyişmədən sürətləndirən və ya ləngidən maddədir. Burada hadisə və ya prosesi sürətləndirən və ya ləngidən faktordur.
2. Maliyyə böhranı mallara və xidmətlərə tələb və təklif arasında tarazlığın kəskin şəkildə pozulmasıdır.
3. İnflyasiya kağız pulların əmtəə tədavülü tələbindən artıq buraxılması nəticəsində qiymətdən düşməsidir.
4. Spekulyativ əməliyyatlar əlavə gəlir əldə etmək üçün daha çox tələb olunan məhsulların ucuz qiymətə alınması və gözlənilən qiymət artımından sonra baha qiymətə satılmasıdır.
5. Böyük kredit ekspansiyası həddindən artıq böyük məbləğdə kreditlərin verilməsidir.
6. İnvestisiya gəlir (mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət sahələrinə qoyulan maliyyə vəsaitindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir.
7. Kredit riski alınan kreditin və onun faiz dərəcəsinin ödənilməsinin yerinə yetirilə bilməsidir.
8. *Depozit* fiziki və hüquqi şəxslərin bankda saxlanılan pul vəsaitləridir.
9. Defisit büdcə xərci ilə büdcə gəliri arasındakı fərkdir.
10. Investor gəlir (mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət sahələrinə maliyyə vəsaitindən qoyan şəxsdir.
11. Ekstensiv istehsal dedikdə, keyfiyyətə deyil kəmiyyətə əhəmiyyət verilən istehsal başa düşülür.
12. Pozitivizm konkret (empirik) elmləri həqiqi, gerçək biliyin yeganə mənbəyi hesab edən cərəyandır.
13. Plüralizm bir məsələ barəsində müxtəlif rəylərin olması; çox fikirlilik deməkdir.
14. Melanoma üzün quruluşunu dəyişən dəri xərçəng xəstəliyinin bir növüdür.

15. Kriosfer Yer kürəsinin atmosfer, hidrosfer və litosfer ilə sərhəd zonasında temperaturu mənfi olan soyuq təbəqəsidir.
16. Emissiya qiymətli kağızlar və kağız pullar buraxılmasıdır.
17. Kriosfer Yer kürəsinin atmosfer, hidrosfer və litosfer ilə sərhəd zonasında temperaturu mənfi olan soyuq təbəqəsidir.
18. Biota daha böyük bitki və heyvanat aləminin növlərinin məcmusudur.
19. Transpirasiya bitkinin torpaqdan aldığı suyun yarpaqlar vasitəsi ilə buxarlandırmasıdır.
20. Malyariya ağcaqanadlar vasitəsi ilə yayılan, qaraciyərdə inkişaf edən xəstəlikdir.
21. Akkumulyasiya axar suların, küləyin və s. özləri ilə apardıqları süxur hissəciklərini çökdürməsi prosesidir.
22. Filaria insan bədəninin hər hansı bir hissəsinin hədsiz böyüməsidir.
23. Ekoloji terror konkret ölkə tərəfindən və ya şəxs tərəfindən digər ölkənin flora və faunasına zərər yetirməklə, təbii sərvətlərini məhv etməklə, bilərəkdən vurulan ziyandır.
22. İrriqasiya rütubəti az olantorpaqların məhsuldarlığını artırmaq üçün onların süni surətdə suvarılmasıdır.
24. Amfibiya həm suda, həm də quruda yaşayan canlı orqanizmlərdir.
25. Pemza süngər daşıdır.
26. Polisaprob su hövzələrinin dərin qatlarında yaşayan üzvi birləşmələrdir.
27. Likvidlik biznesdə, iqtisadiyyatda yaxud investisiya proseslərində aktivlərin bazarda əhəmiyyətli qiymət fərqi olmadan və dəyər itkisi yaratmadan tez reallaşdırıla (satıla) bilməsi qabiliyyətidir.

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
“Magistratura Mərkəzi”- nin II kurs magistrantı
Nuriyeva Ayla Eldəniz qızının
“Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya” ixtisaslaşması üzrə
“Dünya böhranı və ekoloji problemlər” mövzusunda
təqdim olunmuş magistr dissertasiyasına**

REFERAT

Tədqiqat işinin aktuallığı. Dünya iqtisadi sisteminin inkişafında iqtisadi və maliyyə böhranları müxtəlif dövrlərə təsadüf etmişdir. Böhranlar ərəfəsində investorlar öz kapitalları ilə bazara tam əminliklə daxil olur, qiymət artımından bəhrələnmək istəyir və bu artımı daha da gücləndirirlər. Qiymətlər nisbətən sabitləşdikcə və aşağı düşdükcə, onlar bazardan qaçmağa üz tuturlar. Beləliklə, böhran başlayır. Bir çox ölkələrin maliyyə sektorlarının dünya maliyyə sistemində inteqrasiyası isə böhranın qısa zamanda qlobal səviyyəyə keçməsinə səbəb olur.

Maliyyə böhranlarının qarşısını təbiətin istismarına yönələn strategiyalarla almaq istəyi qlobal ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb olur. Bugün dünya ölkələri ozon qatının dağılması, səhrələşmə, torpağın deformasiyası, qlobal istiləşmə, ozon qatının deşilməsi kimi dünyanın mövcudluğunu təhdid edən təhlükələrlə qarşı-qarşıyıdılar. Problemin geosiyasi aspekti isə sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında təhlükəli vəziyyət yaradır.

Tədqiqatın məqsədi. Baş vermiş qlobal maliyyə böhranlarının (1929-33-cü illər; 2008-ci il) yaranma səbəblərini, səciyyəvi cəhətlərini, ortaq xüsusiyyətlərini, iqtisadi böhranların nəticələrini ekosistem kontekstində həllinin səbəb olduğu qlobal ekoloji problemləri nəzərə çatdırmaqdır.

Tədqiqatın vəzifələri. Qlobal maliyyə böhranlarının dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarına vurduğu ziyanı müəyyənləşdirmək, problemin həlli istiqamətində irəli sürülən strategiyaları öyrənmək, iqtisadi durğunluğun səbəb olduğu ekoloji problemləri araşdırmaq, Azərbaycanın hər iki problemdə yeri, hər iki problemin həllində konstruktiv mövqeyinin şərhini verməkdir.

Tədqiqat işinin obyektı. Qlobal maliyyə böhranları və onların ekoloji aspekti tədqiqat işinin obyektini təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmeti. Hər iki problemin yaranma səbəblərinin təhlili, dövlətlərin, regional və beynəlxalq təşkilatların hər iki problemin həlli istiqamətlərini axtarması, layihələrin, forum və konfransların keçirilməsi, bir çox beynəlxalq əhəmiyyətli sənədlərin imzalanması tədqiqat işinin predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın işinin quruluş və həcmi. Dissertasiya giriş, 8 paragrafdan ibarət 3fəsil, nəticə və təkliflər, ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I fəsildə dünya böhranları (1929-33-cü illər; 2008-ci il) və onların yaranma səbəblərindən, liberal və neoliberal cərəyan nümayəndələrinin problemin həllində mövqeyi göstərilmişdir.

II fəsildə İEÖ və İEOÖ kontekstində ekoloji problemlər, ekoloji problemlərin geosiyasi aspekti, bu aspektdə mühüm yer tutan “su diplomatiyası” anlayışından bəhs edilmişdir.

III fəsildə global ekoloji problemlərdə Azərbaycanın yeri, beynəlxalq ekoloji standart və normaların qəbulunda iştirakı, Ermənistanın Azərbaycan ekologiyasına, milli genofondunun məhvəyə yönəlmiş “ekoloji terror” siyasəti, ekoproblemlərin həlli prizmasında “İDEA İctimai Birliyi”-nin roluna geniş yer verilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqat işi zamanı Azərbaycan, türk, ingilis və ispan dillərində 40-a yaxın ədəbiyyatdan, monoqrafiyalardan, BMT, Dünya Səhiyyə Təşkilatı, Dünya Bankı, Qrinqis kimi beynəlxalq təşkilatların, Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin, “İDEA İctimai Birliyi”-nin hesabatlarının əks olunduğu internet resurslarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində global böhranlar və onların ekoloji aspektinə kompleks şəkildə yanaşılmışdır. Tədqiqat işinin araşdırılması nəticəsində konkret nəticələr əldə edilmiş, təkmilləşdirilmə aparılmış və bir sıra əhəmiyyətli təkliflər verilmişdir.

Böhran sosial-iqtisadi sistemin fəaliyyətinə təhlükə yaradacaq əksliklərin kəskinləşməsidir. İlk maliyyə böhranı 1716-1720-ci illərdə Fransada şotland əsilli Con Lonun sahib olduğu müəssisədə qeydə alınmışdır. Böyük kredit ekspansiyası, inflyasiya, spekulativ əməliyyatlar, mənfəətin yüksək həddinin saxlanması

məqsədi ilə riskli əməliyyatların həyata keçirilməsi, investisiya banklarının mülkiyyət formasını dəyişdirib tərəfdaşlıqdan səhmdar şirkətlərə keçmələri və bununla da xaricdən daha çox kapital cəlb etmələri, ticarət şəraitinin pisləşməsi kimi faktorlar bütün maliyyə böhranlarını birləşdirən ortaq cəhətlərdir.

XX-XXI əsr də bir çox qlobal maliyyə böhranlarının yaşandığı dövr kimi tarixə düşdü. 1929-33-cü ildə ABŞ-da başlanan və bütün dünyanı əhatə edən qlobal maliyyə böhranı miqyası və təsir xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq “Böyük böhran” adlandırıldı. Amerikada 200-ə qədər holdinqin ölkə iqtisadiyyatının 50%-ində pay sahibi olması, Prezident Herbert Huverin “iqtisadiyyata dövlət tərəfindən müdaxilə edilməməsi” xəttini tətbiq etməsi, ABŞ-ın dünyada ən böyük kreditor olması, əmlak bazarına qoyulan milyonlarla investisiyanın batması, təlabatdan artıq məhsulun istehsalı kimi səbəblər böhranın yaranması ilə nəticələndi.

1929-cu il 24 oktyabr tarixində isə “Nyu-York Fond Birjasi”-nin səhm dəyərlərində rekord enmə qeydə alındı. Məhz həmin gecə 4.2 milyard dollar yox oldu. İlin sonuna kimi isə bu rəqəm təxminən 30 milyard dollar oldu. 4.000 bank iflas etdi. Böhran qısa bir müddətdə bir çox ölkələrə yayıldı. Böhranın ilkin təsiri isə ABŞ-a külli miqdarda borcu olan Almaniya və Böyük Britaniyada qeydə alındı.

Analitiklərin fikrincə, əhatə dairəsi və təsirləri baxımından 1929-33-cü il böhranından sonra dünyada ikinci ən dəhşətli qlobal maliyyə böhranı 2008-ci ildə baş verdi. ABŞ-ın mənzil bazarında problemlərlə özünü göstərən böhran 15 sentyabr 2008-ci ildən ABŞ-ın 158 illik tarixi olan IV böyük investisiya bankı “Lehman Brozers”-in iflas etməsiylə başladı. Böhranın baş vermə səbəbləri kimi ABŞ-ın XXI əsrin əvvəllərində həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlara külli miqdarda vəsait xələməsi, dolların məzənnəsinin kəskin aşağı düşməsi, ABŞ-da həyata keçirilən səmərəsiz “ipoteka kreditləri” siyasəti kimi faktorlar göstərilir. Böhranın ilkin təsirləri Çin və Rusiyada, Avropada isə Yunanıstan, İrlandiyada qeydə alındı.

2008-ci ilin IV rübü ərzində dünya iqtisadiyyatı zəifləməyə başladıqca neftə olan təlabat da azalmağa başladı. Nəticədə neft gəlirlərindən asılı olan bir çox ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın da neft ixracı gəlirlərində müəyyən azalma

müşahidə olundu. 1 barel neftin qiymətinin 147\$-dan 38\$-a endi. Bütün bunlara baxmayaraq, uğurla həyata keçirilən modernləşmə xətti, səmərəli investisiya və innovasiya siyasəti səbəbindən Azərbaycan iqtisadiyyatı qlobal böhrana yüksək dayanıqlıq nümayiş etdirdi.

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən artmaqda olan dünya böhranları dövlətlərin böhranlardan minimum mənfi təsirlə çıxmaları üçün strategiyalar işləyib hazırlamaları məsələsini gündəmə gətirdi. Əldə olunmuş ümumi nəticə isə bir idi: “Büdcədə yaranmış kəsri təbiətdən əldə olunmuş məhsullar hesabına ödəmək”. Problemlə bağlı Liberal və Neoliberal nümayəndələrin fikirləri xüsusilə fərqlənirdi.

Fərdi azadlıq, tolerantlıq, bərabərliyə əhəmiyyət verən liberalizmə görə limitsiz iqtisadi inkişaf hədəfini limitli bir təbiətlə qarşılamaq mümkün olmadığı üçün təbiətin davamlılığını maksimumlaşdırılması ilə qorumaq əsas prioritet halına gətirilməlidir. Neoliberalistlər isə dövlət müdaxiləsi nəticəsində yaradılan iqtisadiyyatın daimi inkişafı üçün hər zaman istehlak mühitinə ehtiyac olduğunu və bunu təbiətdən maksimum istifadə ilə mümkün olacağı fikrini irəli sürürdülər.

Təbiətin istismarı isə meşələrin kütləvi qırılması, torpaqların deformasiyası, səhrələşmə, hidro ehtiyatların çirkləndirilməsi, ozon qatının deşilməsi, qlobal istiləşmə kimi qlobal ekoloji problemlər və minlərlə “iqlim mühacirləri”-nin yaranması ilə nəticələndi. Dünya Səhiyyə Təşkilatının hesabatına əsasən ən yüksək ekoloji çirklənmə indeksi Çin (89.36%), Peru(86.5%), Hindistan (77.72%), Rusiya (72.77%), Ukrayna (69.85%), Braziliyada (58.03%) qeydə alınmışdır. Ekoloji problemlərlə mübarizə aparmaq üçün İspaniya (Vitori-Qasteiz) və Yaponiya (Fucisava) xüsusilə seçildi. Belə ki, bu istiqamətdə İspaniya ənənəvi yola üstünlük verərkən, Yaponiya elm və texnologiyanın köməyindən yararlandı.

Ekoloji problemlərin geosiyasi aspekti də beynəlxalq münasibətlərə təsirsiz ötüşmədi. Xüsusi ilə su faktoru “su diplomatiyası” kimi yeni anlayışın yaranmasına gətirib çıxardı. Potensial su münaqişəsi ocaqları Nil çayı hövzəsində Misir-Sudan-Efiopiya, İordan çayı hövzəsində İsrail-Suriya-İordaniya, Dəclə və Fərat çayları hövzəsində Türkiyə-Suriya-İraq və İran-İraq arasında yarandı.

Ekoloji problemlər çərçivəsində Ermənistanın Azərbaycan ekologiyasının, milli genofondunun məhvinə yönələn “ekoloji terror” siyasəti də xüsusi vurğulanmalıdır. Azərbaycan təbiətinin məhvi, xüsusilə şirin su çatışmazlığının ekoloji fəlakət həddinə çatdırılması, transsərhəd çayların su ehtiyatlarından siyasi təsir vasitəsi kimi istifadə olunması Ermənistanın hidro siyasətinin bariz nümunəsidir. Bunun nəticəsidir ki, işğal altındakı torpaqlarımızda ekoloji əhəmiyyətə malik Böyük Alagöl, Kiçik Alagöl, Zalxagöl, Canlıgöl, Qaragöl, Alagöl, Işıqlı Qaragöl gölləri, Xaçıncay, Qanlı Göl, Arpaçay və Ağdamkənd su anbarları antropogen təsirə məruz qalmışdır. Su anbarlarının, xüsusilə Sərsəng su anbarının texniki vəziyyətinin qənaətbəxş olmaması Azərbaycan üçün real təhlükə mənbəyidir. 125 metr hündürlükdə yerləşən bəndin qəzalı vəziyyətdə olması, anbarın isə qəza və ya təxribat nəticəsində dağılması Azərbaycanın 6 rayonunun 400.000 nəfərlik sakininin kütləvi şəkildə həyatının itirilməsi deməkdir.

Digər fakt Füzuli rayonunun Seyidmahmudlu və Qaraxanbəyli kəndlərinin arasında yerləşən və yoluxucu xəstəlikləri tədqiq etmək məqsədi ilə yaradılan xüsusi laboratoriyadır. Ən dəhşətli hal odur ki, tədqiqatlar azərbaycanlı əsirlərin orqanları üzərində aparılır, infeksiya mənşəli qalıqlar isə Köndələnçaya axıdılır.

Bugün Ermənistan Azərbaycana qarşı yürütdüyü ekoloji terror siyasətini işğal olunmuş ərazilərdə deyil, işğal altında olmayan ərazilərdə də həyata keçirir. Təmas xəttində yerləşən Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər və Xocavənd rayonlarının əraziləri düşünülmüş şəkildə od vurularaq yandırılır, hər iki ölkənin ərazisində yerləşən şirin su qaynaqlarının, xüsusi ilə Kür və Araz çaylarının qollarının insan orqanizminə zərərli maddələrlə çirkləndirilir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına əsasən hər ay orta hesabla, Ermənistandan 230-250.000m³ çirkli su Kür və Araz çayları vasitəsi ilə Azərbaycan ərazisinə daxil olur.

Ermənistanın bütün dünya ölkələrinin faciəsinə səbəb olacaq ən aktual problemi “Metsamor AES”-in təhlükəli vəziyyətdə olmasıdır. Fəaliyyətinin ilk 10 ilində 150-dən çox qəzanın yaşandığı stansiyanın ətrafında hal-hazırda 5 tektonik çat var. O da nəzərə alınmalıdır ki, “Metsamor AES”-də baş verə biləcək hər hansı hadisə zamanı Azərbaycan hökumətinə evakuasiya üçün 24 saatdan da az vaxt

qalacaq. Yaşanacaq faciənin miqyası yalnız Azərbaycanı deyil, bütün Cənubi Qafqaz, Yaxın və Orta Şərq, Avropanın böyük hissəsini əhatə edəcəkdir. Aİ “Metsamor AES”-in bütün bölgə üçün təhlükə olduğunu nəzərə alaraq, 2004-cü ildə stansiyanı 2011-ci ildən gec olmayaraq bağlanmasını tələb etmiş, Ermənistanın enerji ehtiyaclarını ödəmək üçün isə 100 milyon avro verməyə hazır olduğunu bildirmişdir. Qarşı tərəfin 1 milyard avro tələbi səbəbindən razılaşma baş tutmadı. Buna qarşılıq olaraq isə Ermənistan “Metsamor”-u 2016-cı ilədək, uzaq perspektivdə isə 2031-ci ilədək istifadə etmək niyyətində olduğunu gizlətmədi.

Azərbaycan isə hər bir problemin həllində olduğu kimi qlobal ekoloji problemlərin həllinə maraqlı olan ölkədir. “Kioto Protokolu”, “Monreal Protokolu” Azərbaycanın ekoloji problemin həlli istiqamətində imzaladığı beynəlxalq əhəmiyyətli sənədlərdən sadəcə bir neçəsidir. Bundan başqa, ekoloji problemlərin həllində “İDEA İctimai Birliyi”-nin də mühüm rolu var. Təşkilat “Heydər Əliyev Fondu”-nun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə 12 İyul 2011-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. Birlik “Cavan ruh üçün cavan ağac”, “Gənc Ekoloqların Beynəlxalq Düşərgəsi” layihəsi, “İDEA yaşıl Azərbaycan naminə” layihəsi, “Yaşıl həftə layihəsi”, “Bir-birimizdən öyrənirik! Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv dövlətlərin gənclərinin beynəlxalq ekoloji forumu”, “Yer kürəsi uşaqların gözü ilə” gənclərin beynəlxalq fotomüsabiqəsi, “Ceyranların Gürcüstan Respublikasına reintroduksiyası” layihəsi, “Hər kağızı bir yarpağa dəyişək!” layihəsi, “Qafqaz Biomüxtəlifliyi Sammiti”, “Ümumrespublika Yaşıllaşdırma” marafonu, “Yer saati” kompaniyası kimi lokal, regional və beynəlxalq layihələr həyata keçirmişdir.

Tədqiqat işinin sonunda belə nəticəyə gəlmək olar ki, təbiətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı münasibətlərin ziddiyyətlərindən yaranan qlobal iqtisadi və ekoloji problemlər keçmiş və indiki dövrdə deyil, gələcəkdə də aktual problem olaraq qalacaqdır. Hər iki sahədə yaranmış problemlərin həlli üçün dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar birgə tədbirlər görməlidirlər.

А.Э.Нуриева

“Мировой кризис и экологические проблемы”

РЕЗЮМЕ

Основная тема исследования диссертации финансовый кризис, который расразился на арене мировых экономических и экологических аспектов. Нестабильность мировых национальных экономик связанных с ними финансовый кризис, природа стратегий, направленная на предотвращение этих вызовов привели к возникновению глобальных экономических проблем. Основная цель диссертации выдвинутый исследование обой проблемы поиска альтернативных решений.

Оглавление: Диссертации состоит Введение, основная часть 3 главы 8 параграфов, заключение, выводы и рекомендации, список использованной литературы.

В первой главе даётся описание мировых кризисов (1929-33гг; 2008г) и их причины, роль США в возникновении финансового кризиса. В то же время, подготовка ряда стратегий для преодоления дефицита бюджета представители либеральной и неолиберальной позиции указывали решение этих проблемы.

Во второй главе излагаются экологических проблем, вызванные финансовым кризисом развитых и развивающихся стран, призывающих изучить решение этой проблемы. Кроме того, в главе основное внимание уделяется пониманию важных вопросов геополитического аспекта, экологических проблем, которые являются важным аспектом “водной дипломатии”.

Во третьей главе излагается место Азербайджана в глобальных экологических проблемах, участие в принятии международных экологических стандартов и норм, политика Армении к Азербайджану в национального генофонда выражена в “экологического терроризме”. В этой главе приводится спектр решения экологических проблем кампании “IDEA” на местном, региональном и глобальном уровнях.

“Global crisis and environmental problems”**THE RESUME**

The global economic financial crisis and their environmental aspects are main theme of the thesis. The instability of the national economy as a result of the world financial crises strategies aimed at preventing the exploitation of nature resulted in the emergence of global environmental problems. The main purpose of the thesis is investigating the both problems and finding alternative solutions.

Structure: Thesis consist of an introduction, 3 chapters, 8 paragraph, conclusion and recommendations and list of literature.

The first chapter deals with world crises (1929-33; 2008) and their causes, the role of the USA in the both financial crisis. At the same time, in this chapter is shown to make the number of strategies for eliminating deficit in the budget, liberal and neo-liberal position for solving this problem.

The second chapter is talking about environmental problems which caused by the financial crisis, the solution of the problem in the context of developed and developing countries. Besides, the geopolitical aspects of environmental problems, an important aspect of “water diplomacy” are important issues in this chapter.

Azerbaijan in the global environmental problems, the participation of international environmental standards and norms, Armenia’s “environmental terrorism” policy for destruction of Azerbaijan’s environment and the national gene pool is shown in the third chapter. The role of “IDEA” in the he spectrum of the solution of local, regional and global levels of environmental problems are discussing other issues in this chapter.

At the end of the thesis conclusion and recommendations are listed.